

Cultuur
in tijden
van
corona

N

2

0

0

GNNG

CULTUURFONDS

Inhoud

Voorwoord	3
De belofte	4
Inleiding	6
Portretten	9
Nabeschouwing	46

Ruim een jaar geleden begon wat wij nu noemen de coronapandemie. Directeur Georges Mutsaerts was met 'zijn' Festival Jong Talent Schiermonnikoog in maart 2020 een van de eersten die hiermee te maken kreeg: 3

'Met een vreemd voorgevoel reis ik op 10 maart met het team af naar Schiermonnikoog. De 9^e editie van het Festival Jong Talent gaat van start op 14 maart. We checken in bij Hotel Van der Werff, het centrum van het festival, waar we traditiegetrouw in de serre onze infobalie gaan inrichten. Corona woedt dan al een tijdje in Nederland. Rutte heeft een persconferentie aangekondigd op 12 maart. Ik vertrouw het helemaal niet en besluit met het team voorbereidingen te treffen voor een eventuele afgelasting. Het is 12 maart, 19.00 uur. Met het hele team volgen wij de persconferentie. Ik hoor het Rutte nog zeggen: *en alle evenementen met meer dan 100 bezoekers worden verboden*. Hij heeft deze woorden nog niet uitgesproken of 6 computers drukken tegelijk op 'send'. Zo'n 2000 emailadressen ontvangen tegelijk het bericht van de afgelasting. Gelukkig stellen alle fondsen zich zeer coulant op en kunnen onze musici, die we op laatste moment hebben afgebeld gewoon betaald worden.'

Dit festival ging niet door, net als Pinkpop, net als het Mahlerfestival van het Concertgebouw, net als Oerol, net als zoveel kleinere voorstellingen, concerten en exposities. Aanvankelijk werden veel projecten verplaatst naar het najaar van 2020, want dan zou deze ellende toch wel zo'n beetje achter de rug zijn. Inmiddels weten we beter. Projecten zijn drie of vier keer verschoven, de financiële onzekerheid houdt nog steeds aan en waarschijnlijk wordt 2021 net zo'n coronajaar als 2020. Onnodig om te zeggen dat corona de cultuur een enorme klap heeft toegebracht, maar – in elk cliché zit immers een kern van waarheid – een crisis biedt ook nieuwe mogelijkheden. Mensen die in de cultuursector werken doen wat ze altijd al doen: even zuchten, de broekriem aanhalen en stug doorgaan. En natuurlijk ontstonden er ook nieuwe initiatieven, zoals ITALive van Internationaal Theater Amsterdam, Studio X van Korzo en Nineties Productions die in hun Lab theatermakers de mogelijkheid bieden om daar live online theater te maken.

In deze publicatie vindt u een portret van vijftien culturele instellingen van uiteenlopende aard. Ik dank hen graag voor hun medewerking aan deze uitgave die tot stand is gekomen in samenwerking met emeritus hoogleraar Giep Hagoort, Erik Uitenbogaard (Casco Art Institute), Jan Jaap Knol en Sabine Zwart (Boekmanstichting).

Hoe hebben de geïnterviewde culturele instellingen de coronacrisis ervaren en wat zien zij als kansen voor de toekomst? Hoewel het een ongekend zware tijd is voor de hele cultuursector is er hoop en daarom sluit ik hier af met de belofte, de inmiddels veel gesteunde tekst van Jan Beuving.

Hou vol!
Mat Meijs (*secretaris BNG Cultuurfonds*)

De belofte

4

‘Acteren is spelen met rook’, zei de grote acteur Han Bentz van de Berg ooit. En daarom is elke theatervoorstelling uniek: zodra het vervlogen is, komt dezelfde rook nooit meer terug. Geen applaus is ooit hetzelfde. Geen lach is gelijk. De zin die elke avond dezelfde woorden bevat, wordt geen twee keer eender uitgesproken. Nog nooit hebben twee noten precies even hard geklonken.

De rook kringelt altijd anders.

Precies dat maakt een lege zaal zo magisch. Want kijk naar een lege zaal, en je droomt haar vol. Een lege zaal herbergt, net als een leeg voetbalveld, een belofte. De geur van een lege zaal is de geur van de toekomst. Je hoeft maar te wachten, en er komt iets moois.

5

Het afgelopen jaar waren onze zalen, noodgedwongen, leger dan ooit. En toch. Toch was het het jaar van de kunst. We herinneren ons allemaal de balkons waarop de Italianen Verdi zongen. Het we-zullen-doorgaan dat in Nederland aangeheven werd. Juist de kunst, die in de theaters zo weinig ruimte kreeg, heeft buiten de theaters ruimte gegeven. In huizen, in hoofden, in harten.

Onze deuren zijn al maanden op slot, of hoogstens op een kiertje geopend. De zalen zwijgen. Maar hoe langer een zaal leeg staat, hoe groter de belofte wordt die in haar woont. Straks, als we weer mogen, dan wordt alles ingelost. Hier wordt straks de kunst gemaakt die ons door de volgende crisis heen zal helpen. De zalen zijn nu misschien leeg, maar wel belofte-vol.

**Wij zijn klaar om te spelen.
Wij wachten – met u – op de rook.**

Jan Beuving

Dit is de belofte van ruim 400 theaters, podia, producenten, impresariaten, academies, sectorinstellingen, festivals, koren, orkesten, ensembles, dans- & theatergezelschappen die op 28 januari 2021 middels een videokunstwerk is gelanceerd en te zien is op www.droom-mee.nl.

Inleiding

Een ontmoeting met culturele instellingen door het land

6

Hoe hebben culturele instellingen het coronajaar 2020 doorstaan? Wat doe je als plotseling het publiek je theater- of filmzaal niet meer in mag? Wanneer je in de expositieruimte geen bezoekers kunt ontvangen? En wat doet dat gemis van het publiek met kunstenaars? Hoe reageren de medewerkers die noodgedwongen thuis zitten? Of oudere vrijwilligers die kwetsbaar zijn?

Het is een greep uit de talloze vragen waarmee instellingen, kunstenaars en andere creatieve ondernemers geconfronteerd werden in het afgelopen jaar. Gelijk na de eerste lockdown, in maart 2020, schakelde de culturele sector razendsnel om. Wat kan er wél door digitaal te programmeren of de buitenruimte te benutten? Met welke – steeds weer wisselende – scenario's houd je rekening, ook financieel?

In deze publicatie gaan we op zoek naar de antwoorden. Dat doen we via vijftien interviews met (hoofdzakelijk) directeurs van culturele instellingen. In beleidsbrieven en in de media is al veel geschreven over de financiële schade en de geboden ondersteuning door de overheid. Diverse branches rapporteren er met regelmaat over en ook de Boekmanstichting doet er onderzoek naar.¹ Nu geven we ruimte aan het verhaal van de mensen achter de cijfers.

In een bestek van vijftien portretten, hoe uiteenlopend ook, kunnen we niet recht doen aan de volledige breedte van de creatieve sector. Bij de keuze voor de gesprekspartners hebben we ons laten leiden door het streven naar spreiding van de aandacht over alle delen van Nederland, met oog voor een mix van disciplines, organisatievormen en omvang. De meeste instellingen worden voor hun werk financieel ondersteund door hun gemeente. De portretten hebben we aangevuld met een gesprek met twee vertegenwoordigers van de Taskforce Culturele en Creatieve Sector, waarin tal van brancheverenigingen zich direct na de aankondiging van de eerste lockdown hebben verenigd. Gezamenlijk voerden ze het overleg met overheden over de benodigde steunmaatregelen.

Het werd een digitale reis van Middelburg naar Groningen en van Enschede naar Zaanstad. Overall troffen we geëngageerde en veerkrachtige gesprekspartners aan, die bij alle gemis aan ontmoeting in het eigen huis toch nieuwe wegen wisten te vinden om hun publiek te bereiken. We eindigen de reeks met Binna Choi van Casco Art Institute uit Utrecht. Bij Casco werd het initiatief geboren om samen met Giep Hagoort (emeritus hoogleraar Kunst en Economie) en de Boekmanstichting (het landelijk kenniscentrum voor kunst, cultuur en beleid) een aantal organisaties te portretteren aan de hand van hun ervaringen in de coronacrisis. Met het BNG Cultuurfonds werd daarna snel de samenwerking gevonden om deze publicatie mogelijk te maken.

¹ De Boekmanstichting onderhoudt een coronaplatform met informatie over de impact van corona op de culturele sector: www.boekman.nl/dossier/coronaplatform.

OP VERZOEK HEBBEN DE VIJFTIEN INSTELLINGEN TEVENS CIJFERS AANGELEVERD OVER 2019 EN 2020, BETREFFENDE BEZOEKERS, BUDGET EN PERSONEEL. DEZE INFORMATIE IS TOEGEVOEGD AAN DE PORTRETTELEN. NIET IN ALLE GEVALLEN WAREN DE CIJFERS VAN 2020 OP HET MOMENT VAN SCHRIJVEN BESCHIKBAAR. DE CIJFERS DIE WEL BESCHIKBAAR WAREN, ZIJN UITDRUKKELIJK EEN MOMENTOPNAME. VOOR DEFINITIEVE CIJFERS VERWIJZEN WIJ NAAR DE WEBSITES VAN DE BETROKKEN INSTELLINGEN.

Een jaar verder

Bij het verschijnen van deze bundel is het alweer een jaar geleden dat de wereld in de ban raakte van de pandemie. Met het virus belandden we in een samenleving waarin we op veel manieren afstand moesten houden van elkaar en op andere manieren toch dicht tot elkaar kwamen. Veel mensen zochten en vonden daarbij afleiding, ontspanning en troost in kunst en cultuur.

Het hernieuwde bewustzijn van het belang van kunst en cultuur vertaalde zich in 2020 in financiële steun vanuit het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, provincies en gemeenten. Hoewel de pandemie vooralsnog hardnekkig aanhoudt, hoopt iedereen dat we in 2021 kunnen opveren uit deze crisis. Voor de culturele sector dient zich daarmee een volgende set vragen aan: is er straks blijvend iets veranderd in het aanbod of het gedrag van het publiek? Zet de herwonnen maatschappelijke waardering zich om in duurzaam commitment van de overheden of dreigen er straks toch bezuinigingen? Accepteren we de oude, kwetsbare arbeidsverhoudingen of pakken we onderbetaling aan?

Iedereen verlangt er naar weer onbezorgd de publieke ruimte te kunnen betreden. En tegelijkertijd bracht de coronacrisis ons ook een toenemend bewustzijn van de grote dilemma's van deze tijd: denk aan de klimaatprijs die we betalen voor overconsumptie of de enorme maatschappelijke ongelijkheid in de wereld. Een onbezorgde terugkeer naar ongebreidelde groei lijkt onwaarschijnlijk.

Bij alle onzekerheid maakt dat ons als schrijvers nu al nieuwsgierig naar hoe het de geportretteerde organisaties de komende tijd zal vergaan. Ze bedienen, veelal met financiële steun van de overheid, een veelheid van functies voor makers en publiek: van puur individueel plezier tot collectief ervaren of van zuiver esthetisch genoegen tot maatschappelijk engagement. Kunst en cultuur laten zich niet vastpinnen op één manier van beleven. Er is ruimte voor tal van perspectieven in de kunst.

Om al die verscheidenheid in de toekomst de ruimte te bieden heeft Nederland initiatiefrijke makers, geëngageerde culturele aanvoerders en creatieve ondernemers nodig. We nodigen u uit om met hen kennis te maken.

Giep Hagoort (*emeritus hoogleraar Kunst en Economie*)

Jan Jaap Knol (*directeur Boekmanstichting*)

Erik Uitenboogaard (*hoofd Diverse Economies, Casco Art Institute*)

Sabine Zwart (*onderzoeker Boekmanstichting*)

7

A solid orange vertical bar runs along the left edge of the page.

Vijftien portretten en een gesprek

- 12** Astrid Vrolijk-de Mooij | Stadkamer | Zwolle
'De positieve betekenis van de bibliotheek in crisistijd'
- 14** Harrie van de Louw | De Vaillant | Den Haag
'Juist in moeilijke tijden heeft cultuur waarde'
- 16** Kim Tuin | Het HEM | Zaandam
'Meebewegen met de golven van de zee'
- 18** Tom de Rooij | De Domijnen | Sittard-Geleen
'Elke dag een vers aanbod cultuur'
- 20** Lola Diaz Cantoni en Jorien Ketelaar | Tomorrow's Language | Groningen
'Mensen samenbrengen met kunst als verbinding'
- 22** Pien Houthoff | LUX | Nijmegen
'Beeldeducatie is misschien wel relevanter dan ooit'
- 24** Aruna Vermeulen | HipHopHuis | Rotterdam
'Bij ons is het heel duidelijk een two-way-street'
- 26** De toegevoegde waarde van een eensgezinde sector
In gesprek met Marianne Versteegh en Jan Zoet
(Taskforce Culturele en Creatieve Sector)
- 28** Willem Jaap Zwart | Concordia | Enschede
'Onze vernieuwde aanpak voor theater blijft'
- 30** Kathrin Ginsberg | CBK Zeeland | Middelburg
'Gezamenlijk het belang van cultuur voor het voetlicht brengen'
- 32** Thom Aussems | Emoves | Eindhoven
'Onafhankelijkheid is een belangrijk gegeven in deze tijd'
- 34** Kees Botman en Pieter Stellingwerf | BUOG | Leeuwarden
'Er is altijd iets te bedenken'
- 36** Fleur van Muiswinkel | BredaPhoto | Breda
'Waardevolle ervaringen voor de toekomst'
- 38** Wytze de Vries | ICO | Assen
'Mogelijkheden voor online lessen zijn ten volle benut'
- 40** Adriana Strating | Kunstlinie | Almere
'Het belangrijkste is onze transformatie naar een cultureel kwartier'
- 42** Binna Choi | Casco Art Institute | Utrecht
'Juist nu een breed perspectief behouden'

ASTRID VROLIJK-DE MOOIJ WAS DIRECTEUR-BESTUURDER VAN DE OPENBARE BIBLIOTHEEK ZWOLLE, EN SINDS 2015 VAN DE FUSIEORGANISATIE STADKAMER ZWOLLE. EERDER WAS ZE ONDER MEER DIRECTEUR VAN HET CENTRUM VOOR DE KUNSTEN EN SCHOUWBURG DE MAAGD IN BERGEN OP ZOOM. VROLIJK-DE MOOIJ IS OPGELEID ALS MUZIEKDOCENT EN VOLGDE DE OPLEIDING KUNSTBELEID EN -MANAGEMENT AAN DE UNIVERSITEIT UTRECHT.

Snel reageren op de uitdagingen in coronatijd? Bij Stadkamer was de toon in het begin van de crisis al gezet, vertelt Astrid Vrolijk-de Mooij: 'Speciaal voor kunstenaars uit Zwolle ontwikkelde een medewerker het project Stilleven. In de verstilde tijd van het vroege voorjaar zouden stillevens van kunstenaars namelijk tot de verbeelding kunnen spreken. Uiteindelijk hebben 53 kunstenaars aan het project deelgenomen. Twintig kunstenaars zijn aangewezen als winnaar, met een tegenprestatie van 250 euro voor iedere kunstenaar.'

Doordat Stadkamer is ingericht als projectorganisatie, kon er vlot geschakeld worden bij veranderende omstandigheden. Vrolijk-de Mooij: 'Activiteiten en projecten uitstellen, en wachten tot het virus weer op zijn retour zal zijn. Dat was de eerste reactie. Daarna kwam al gauw het besef dat een meer actieve houding nodig is om het contact met het publiek en de scholen niet te verliezen. Het omdenken en het verzinnen van activiteiten in de anderhalvemetersamenleving worden nu de nieuwe vaardigheden.'

'Medewerkers die verantwoordelijk waren voor de front-office kwamen nog naar ons gebouw. Degene die back-office werken deden dat vanuit huis. Alle zelforganiserende teams beschikten ook al snel over een eigen appgroep.'

De meerwaarde van een bibliotheek

'Dat de bibliotheek een positieve betekenis kan hebben in crisistijd, is een belangrijke les,' benadrukt Vrolijk-de Mooij. En het gaat dan niet in de eerste plaats om het uitlenen van boeken. Want ook die taak kon tijdens de lockdowns niet volledig worden uitgevoerd. Nee, het gaat Vrolijk-de Mooij bovenal om een bibliotheek die zich actief opstelt om de aanwezige maatschappelijke spanningen om te buigen naar positieve ervaringen. In plaats van dit te karakteriseren als sociaal werk, Stadkamer heeft immers geen maatschappelijk werkers in dienst, wil Vrolijk-de Mooij vooral de inzet van kunstenaars stimuleren om verbindingen te ondersteunen.

De financiën

Met de gemeente Zwolle – de grootste financier van Stadkamer – is zeer nauw contact onderhouden. Voor culturele organisaties is een appgroep gestart en er is

een speciale gemeentelijke 'informant' als intermediair aangesteld.

Stadkamer berekende dat een bedrag van zeventigduizend euro nodig is om het verlies in 2020 te compenseren. De prognose voor het eerste kwartaal van 2021 is dat het verlies bij een volledige lockdown uitkomt op twintigduizend euro per maand. Dat zou voor vijf maanden gedekt kunnen worden met de reserves.

Op verzoek van de gemeente heeft Stadkamer afgelopen zomer deelgenomen aan een gemeentelijk ad hoc fonds. Stadkamer ontving 160 duizend euro om onder andere wijkprojecten met kunstenaars en externe partijen op te zetten.

Nieuwe activiteiten ontwikkelen

'Als Stadkamer moeten we geen digitale activiteiten organiseren die al elders zijn opgezet,' vindt Vrolijk-de Mooij. 'We zijn in onze organisatie vooral gericht op het ontwikkelen van nieuwe dingen, zoals Stilleven. De cultuureducatieve activiteiten voor het onderwijs heeft Stadkamer moeten bijstellen, vanwege de daar geldende protocollen en sluitingstijden. De scholen reageerden verschillend: van aanpassen van de activiteiten tot het uitstellen van cultuureducatie. Hoewel jongeren een speciale aandachtsgroep vormen, hebben we ook acties ondernomen om ouderen bij Stadkamer te betrekken, bijvoorbeeld door postkaartjes te verzenden.'

Hybride vormen, samen met kunstenaars

De nabije toekomst ziet Vrolijk-de Mooij met vertrouwen tegemoet: 'We hebben de gevolgen redelijk goed kunnen opvangen. De organisatie is als geheel flexibel en veerkrachtig gebleven. Ook het enthousiasme onder de medewerkers is gebleven. De benodigde digitale vaardigheden hebben we ons snel eigen kunnen maken. De oude werkwijze, waarbij alles op locatie werd geregeld en georganiseerd, willen we niet meer terug. Thuiswerken en online overleg zullen gedeeltelijk blijven.'

'Onze vrijwilligers zitten heel spijtig nu thuis. Zodra het kan, zullen we hen vragen het werk weer op te pakken. Stadkamer zal wel een meer hybride karakter krijgen. Niet alleen door het toegenomen gebruik van digitale media,

STADKAMER ZWOLLE VERZORGT PROGRAMMA'S EN PROJECTEN OP HET GEBIED VAN LEZEN EN LENEN; MEDIA- EN TAALEDUCATIE; CULTUUR- EN TECHNIEKEDUCATIE; EN BUURTCULTUUR EN AMATEURKUNST. OP DE HOOFDLOCATIE IN HET CENTRUM VAN ZWOLLE KOMEN DEZE VERSCHILLENDE ASPECTEN SAMEN, TERWIJL IN DE DRIE WIJKVESTIGINGEN DE NADRIJK LIGT OP LEZEN EN LENEN. WWW.STADKAMER.NL

maar ook de bereikbaarheid vanuit het publiek wordt groter en directer. De lijnen zullen kort zijn en de zelforganiserende teams zullen via dwarsverbanden autonoom kunnen opereren. Dat geldt ook voor onze drie wijkvestigingen waar met externe partijen als buurtgroepen, welzijnsorganisaties, scholen en kunstenaars wordt samengewerkt. Hier kan het kunstenaarsproject Stilleven weer als voorbeeld dienen.'

Ethiek in coronatijd

In oktober dit jaar publiceert Vrolijk-de Mooij een essay over de ethische dilemma's die zij als directeur-bestuurder is tegengekomen. Ze wil een verdiepend antwoord vinden op actuele vragen: moet je vanuit de bibliotheken een alternatieve fysieke dienstverlening opzetten vanwege het belang van lezen? Of moet je de volksgezondheid dienen en de bibliotheken gesloten houden? Na overleg met het eigen managementteam werd bij Stadkamer in ieder geval besloten tot het tijdelijk sluiten van de bibliotheek.

Stadkamer in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers (bibliotheek)	671.313	371.932
Bezoeken website (bibliotheek)	563.409	573.320
Aantal FTE/aantal medewerkers	41/74	41/72
Aantal FTE/aantal zzp'ers	0,3/2	1/3
Aantal vrijwilligers	135	135
Realisatie budget (€)	8.410.462	8.358.000
Resultaat (€)	+ 201.579*	- 70.000

Vermoedelijk verlies in 2021 (€): 240.000 (20.000 per maand) bij een volledige lockdown c.q. sluiting van Stadkamer

* Als gevolg van incidentele factoren, waaronder het uitstellen van geplande renovaties van de drie wijkvestigingen.

DE POSITIEVE BETEKENIS VAN DE BIBLIOTHEEK IN CRISISTIJD

SINDS 2013 IS HARRIE VAN DE LOUW DIRECTEUR VAN THEATER DE VAILLANT. OOK IS HIJ INITIATIEFNERMER VAN DE PARTICIPATIE FEDERATIE, EEN KETEN VAN WIJKPEDIA IN DE RANDSTAD. DAARNAAST IS VAN DE LOUW MEDE-OPRICHTER VAN DE HAAGSE CULTUURACADEMIE, EEN PROGRAMMA VOOR JONGE PROFESSIONALS IN DE HAAGSE CULTUURSECTOR.

'Aan het begin van de eerste lockdown kwam de Schilderswijk meteen vervelend in het nieuws. Bewoners zouden zich niet aan de regels houden en in groten getale op de markt te vinden zijn. Wij weten hoe dat gaat, en wat dat met mensen doet als er weer zo over hen gepraat wordt.'

Volgens Harrie van de Louw is de missie van De Vaillant duidelijk: het buurttheater moet er zijn voor de bewoners van Schilderswijk en Transvaal, Haagse wijken met grotendeels sociale huurwoningen en mensen met een migratie-achtergrond. 'En dat zijn ook vooral mensen met cruciale beroepen, mensen die op de tram rijden, in de zorg of op andere plekken waar doorgewerkt moet worden. Toen juist deze bewoners op hun kop kregen in verband met de coronamaatregelen, zijn we met De Vaillant meteen naar de actiestand geschakeld,' vertelt Van de Louw.

Van torenconcerten naar een razendsnel actieplan

Om de buurtbewoners tijdens de coronacrisis te blijven steunen, lanceerde De Vaillant een aangepast programma. Van de Louw: 'We hebben geluk dat ons gebouw gekoppeld is aan een panoramatoren. Op de vijfde dag van de eerste lockdown vond daar al een torenconcert plaats. Ook hadden we online een oproep geplaatst voor muzikanten die wilden optreden, waar uiteindelijk veel meer artiesten op reageerden dan dat er plek was. De Vaillant probeert vaak losse eindjes aan elkaar te knopen. Artiesten geven wij op deze manier een podium en inkomen, terwijl cultuur wordt gegeven aan een buurt waar het op dat moment hard nodig is.'

'Dat programma is vrij snel uitgebreid tot een actieplan. De Vaillant kijkt altijd naar wat wel kan in plaats van wat niet kan. Wij vonden het bijvoorbeeld onbestaanbaar dat de bibliotheken dichtgingen. Samen met het Haagse boekmuseum Meermanno initieerden we daarom de BuurtBieb, bestaande uit minibibliotheken in de vorm van kastjes. En we hebben gedacht aan de ouderen die normaal elke woensdagavond bij De Vaillant komen eten. Dat is omgezet naar recepten voor thuis en culturele programma's online, maar ook een boodschappendienst. Zo konden we boeken uit de BuurtBieb ook bij oudere mensen thuis bezorgen. We hebben dat allemaal gerealiseerd in twee weken tijd. Juist in moeilijke tijden heeft cultuur waarde, dus dan moet je het ook brengen.'

Cultuur voor jongeren uit de wijk

Van de Louw koppelt het belang van culturele activiteiten bovendien aan de onrust in de Schilderswijk afgelopen augustus, toen jongeren de confrontatie met de politie opzochten: 'De gemeente zou juist nu moeten investeren in cultuur voor deze jongeren, maar in plaats daarvan werd het budget voor vakantieactiviteiten verschoven naar veiligheid. Dan kan je bijna al verwachten dat er problemen komen.'

'Wij hebben voortdurend gekeken naar wat de mogelijkheden zijn binnen de bestaande restricties. Toen jongeren onder de achttien jaar oud nog onbeperkt samen mochten komen, heeft De Vaillant in juni een dansavond voor die leeftijdscategorie georganiseerd. Het voorzag in een enorme behoefte, zowel aan de kant van jong talent op het podium als het publiek in de zaal. We bereikten ook veel jongeren via Instagram, waar elke dinsdagavond live werd gestreamd.'

Een veerkrachtige organisatie

De nieuwe manier van programmeren heeft een bijzondere invloed gehad op het personeel van De Vaillant. 'Door vanaf het begin in die actiestand te gaan, hebben we ontzettend veel energie gekregen. Dat we dingen gingen organiseren via Instagram is bijvoorbeeld bedacht door een van onze *artists in residence*. Hij is dan ineens onze programmamaker geworden,' vertelt Van de Louw trots. 'Bedenk daarbij dat De Vaillant niet werkt met vrijwilligers. Als we het werk van belang vinden, moeten we ook zorgen voor betaling. Door corona zijn er nieuwe verbanden in de organisatie ontstaan en mensen zijn anders naar hun werk gaan kijken.'

Vorig jaar is De Vaillant tevens begonnen met het rondbrengen van maaltijden en smoothies voor ouderen en zorgmedewerkers. 'Met de feestdagen gaat De Vaillant altijd twee weken dicht. En nu aan het einde van het jaar was iedereen ook wel moe en onzeker over hoe lang het allemaal nog zou duren. Maar de collega's die smoothies en maaltijden verzorgden hebben uit zichzelf gezegd dat ze daarmee door zouden gaan in de kerstvakantie, omdat dat de moeilijkste dagen van het jaar zijn. Dat vind ik wel een teken van enorme veerkracht.'

BIJ THEATER DE VAILLANT IN DEN HAAG IS PARTICIPATIE HET SLEUTELWOORD. HET BUURTTHEATER RICHT ZICH MET NAME OP BEWONERS VAN DE SCHILDERSWIJK EN TRANSVAAL, DIE WORDEN UITGENODIGD OM HUN TALENTEN OP HET PODIUM TE PRESENTEREN. NAAST EEN ARTISTS IN RESIDENCY PROGRAMMA HEEFT DE VAILLANT VERSCHILLENDE DOORLOPENDE PROJECTEN, ZOALS EEN CULTUREEL JONGERENHONK. DE VAILLANT IS HET GEMEENTELIJKE 'CULTUURANKER' VOOR HET STADSDEEL CENTRUM. WWW.DEVAILLANT.NL

Nieuwe kansen voor de toekomst

Na een mislukte crowdfundingactie via Voordekunst en het uitblijven van extra gemeentelijke steun, was het financieel even spannend voor De Vaillant. Toch is 2020 afgesloten met een positief resultaat: 'Aan het einde van het jaar werd bekend gemaakt dat er een huurvrijstelling is voor iedereen die van de gemeente huurt. Heel fijn, want daar hebben wij vanaf het begin om gevraagd. Daarnaast heeft het gemeentelijke noodfonds uiteindelijk wel goed voor ons gezorgd, maar het duurde allemaal dus even. Ook hebben we een bijdrage ontvangen van twaalfduizend euro uit het tijdelijke Kickstart Cultuurfonds.'

Over de toekomst van De Vaillant hoeft Van der Louw zich voorlopig geen zorgen te maken. Ook ziet hij bijzondere kansen voor de culturele sector liggen: 'De coronacrisis biedt mogelijkheden voor de sector om iets te doen met hete hangijzers die er al lang zijn, zoals fair pay of diversiteit. En dan gaat het niet alleen om kleur, maar ook om sociaal-economische klasse. Ik hoop echt dat we daar als sector stappen in maken, door met name inclusievere organisaties op te bouwen.'

De Vaillant in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers	33.268	10.912
Bezoeken website	-	6.492
Aantal FTE/aantal medewerkers	12,62/17	12,62/17
Aantal FTE/aantal zzp'ers	0,3/2	0,3/2
Aantal vrijwilligers	1	1
Realisatie budget (€)	1.091.174	1.195.858
Resultaat (€)	- 20.630	0

JUIST IN MOEILIJKE TIJDEN HEEFT CULTUUR WAARDE

KIM TUIN IS DIRECTEUR VAN HET HEM IN ZAANDAM EN TEVENS BEDENKER VAN HET CONCEPT ACHTER HET NIEUWE KUNST-CENTRUM. DAARVOOR WAS ZIJ TWEE JAAR DIRECTEUR VAN DE STICHTING NDSM-WERF IN AMSTERDAM. TUIN HEEFT EEN ACHTERGROND IN DE ELEKTRONISCHE MUZIEK EN WAS EERDER DIRECTEUR VAN DE NACHT-CLUB TROUWAMSTERDAM.

Het HEM was nog maar negen maanden open toen de coronacrisis in Nederland uitbrak. 'Met het team hadden we net gezegd dat we gaan proberen om Het HEM in rustiger vaarwater te laten komen na een onstuimige opstartfase. En toen was het maart, en zagen we de volgende storm aankomen,' blikt Kim Tuin terug.

Het HEM is eigendom van ondernemer Alex Mulder. Financieel wordt het kunstcentrum onderhouden door zijn investeringsmaatschappij Amerborgh, maar in de eerste lockdown werd de geldkraan aanzienlijk teruggedraaid. Tuin: 'In mei heb ik het grootste deel van mijn team moeten laten gaan. We zijn overgebleven met drie mensen om alles in goede banen te leiden. Met Amerborgh hadden we afgesproken om in oktober te kijken waar we dan staan.'

'Ook het restaurant Europa, in handen van zelfstandige uitbaters maar gehuisvest in ons gebouw, heeft definitief de deuren moeten sluiten. En wat heel jammer was: het door ons opgezette pontje tussen Zaandam en Amsterdam konden we niet in de vaart houden. De gemeente Zaanstad kijkt samen met de Metropoolregio Amsterdam of daar een oplossing voor te vinden is.'

Crowdfunding en de kracht van het pand

Met het wegvallen van een groot deel van de financiering, moest Het HEM op zoek naar andere middelen om een heropening in juni te realiseren: 'Veel kunstinstellingen traden pas veel later naar buiten met hoe moeilijk ze het hadden. Wij zijn heel transparant geweest en kwamen snel met het idee van crowdfunding toen bleek dat musea weer open mochten. De campagne werd in mei gelanceerd, resulterend in donaties vanuit verschillende hoeken. Veel mensen vonden dat Het HEM nog niet mocht verdwijnen.'

In de tussentijd bood Het HEM bewust geen online programma aan. 'We hebben het er wel over gehad,' licht Tuin toe. 'Maar onze kracht zit in het pand. Een online kunstprogramma is echt een andere tak van sport. Ik zou dat dan heel goed willen doen. Kunst online kijken vind ik zelf ook ingewikkeld, bij mij komt het niet echt binnen. En ik denk dan, we beschikken over negenduizend vierkante meter, en we kunnen een uitvalsplek zijn voor mensen in Amsterdam die bijvoorbeeld even een stukje willen fietsen.'

De deuren open en experimenteren

Mede dankzij crowdfunding werden de deuren van Het HEM eind juni weer geopend. Voor bezoekers, maar ook voor initiatieven van buitenaf. 'Ons eigen programma hebben we doorgeschoven naar 2021. Uiteindelijk zijn we in 2020 heel veel samenwerkingen aangegaan. Dat was ontzettend interessant, omdat daar binnen onze eigen programma's weinig ruimte voor was.'

Volgens Tuin was het een leerzame periode waarbij experiment centraal stond: 'Als de hele fundering onder je weg wordt geslagen, ben je vloeibaar geworden. Dan moet je meebewegen met de golven van de zee. En dat hebben wij wel echt gedaan. We konden van alles uitproberen.'

Terwijl Het HEM in de opstartfase vooral experimenteerde binnen de kunstprogramma's zelf (de zogeheten CHAPTERs), hebben de ervaringen van 2020 de flexibiliteit en mogelijkheden daarbuiten vergroot. 'Een bepaald programma of een nieuwe samenwerking kan nu ook buiten een CHAPTER vallen en op andere plekken in het pand plaatsvinden. Ik denk dat we hier uiteindelijk ook wel op uit gekomen waren, maar de coronacrisis heeft de realisering van die ideeën versneld,' reflecteert Tuin.

'Een goed voorbeeld is danslerares Ella John, die bij ons een ruimte kreeg om elk weekend les te geven. Daardoor ben ik met haar in gesprek geraakt, waar uiteindelijk een educatieprogramma uit is voortgekomen. Want eigenlijk was ik al lang op zoek naar iemand zoals zij. Op het moment dat je na de eerste lockdown je deuren open gooit, kloppen mensen aan, willen ze gebruikmaken van de ruimtes en ga je nieuwe samenwerkingen aan. En dat is goed bevallen.'

Een toekomstbestendige financiële basis

Ondertussen is Tuin bezig geweest met het vinden van nieuwe financiers. Want hoewel de financiering van Amerborgh nooit helemaal is stopgezet, was de nood hoog. Naast de opbrengsten van de crowdfunding heeft Het HEM een financiële bijdrage ontvangen van mobiliteitsmerk Lynk & Co voor de heropening in 2020.

Inmiddels zijn financiële afspraken gemaakt met zowel Amerborgh als een andere commerciële partij, in beide

IN JUNI 2019 OPENDE HET HEM DE DEUREN IN DE VOORMALIGE KOGELFABRIEK OP HET HEMBURGTERREIN. HET HEM IS 'EEN HUIS VOOR EIGENTIJDSE CULTUUR' EN HET KATHEDRALE GEBOUW HERBERGT ONDER MEER KUNSTENAARSSTUDIO'S EN EEN MUZIEKBAR. DE WISSELENDE EN MULTI-DISCIPLINAIRE KUNSTPROGRAMMA'S WORDEN SAMENGESTELD DOOR GAST-CURATOREN EN BESLAAN VERSCHILLENDE MAATSCHAPPELIJKE VRAAGSTUKKEN. WWW.HETHEM.NL

gevallen geldend voor vier jaar. 'We leggen hiermee de fundering van Het HEM vast,' stelt Tuin, zonder daarbij exacte bedragen te willen noemen.

Van de gemeente Zaanstad of Amsterdam heeft Het HEM geen subsidies ontvangen, wat volgens Tuin deels komt door de grote hoeveelheid aan culturele partijen in de regio en het krappe cultuurbudget van Zaanstad. Tegelijkertijd gelooft ze sterk in het belang van zelffinanciering en ondernemerschap: 'Ik ben op zoek naar manieren waarbij Het HEM minder afhankelijk is van fondsenwerving of sponsoring. Ik ben aan het kijken of we niet een soort tegenprestatie kunnen leveren in plaats van dat we onze hand ophouden.'

Na een emotioneel, complex en leerzaam jaar hoopt Tuin wederom op rustiger vaarwater, iets wat Het HEM sinds de opening in 2019 nog niet is gegund. 'En wat ik ook ingewikkeld vind aan in zo'n vroeg stadium stilgelegd te worden, is dat we er gewoon nog niet zijn. Wat Het HEM in potentie in zich draagt, hebben we er nog niet uit kunnen halen. Dus ik blijf in ieder geval tot we dat hebben kunnen doen.'

Het HEM in (corona)cijfers

	2019
Bezoekers	35.000*
Bezoeken website	89.706
Aantal medewerkers kernteam	16
Aantal medewerkers vloerpersoneel	52
Realisatie budget (€)	252.086
Resultaat (€)	+ 5.634

* Inclusief 1e kwartaal 2020

16 MEEBEWEGEN MET DE GOLVEN VAN DE ZEE

TOM DE ROOIJ IS SINDS 2014 DIRECTEUR-BESTUURDER VAN DE DOMIJNEN IN SITTARD-GELEEN. DAARVOOR WAS HIJ ONDER MEER DIRECTEUR VAN KUNST-FACTOR, HET SECTORINSTITUUT VOOR DE AMATEURKUNST. DE ROOIJ IS OPGELEID AAN CODARTS ROTTERDAM EN VOLGDE EEN KUNSTMANAGEMENT OPLEIDING AAN DE HOGESCHOOL VOOR DE KUNSTEN UTRECHT.

'Het persoonlijke leed van de medewerkers en vrijwilligers heeft mij in het afgelopen jaar echt geraakt. In totaal heb ik negen condoleancekaarten naar hen verstuurd, omdat in eigen kring iemand was overleden aan onder andere corona. Zulk soort leed is voelbaar in de organisatie,' vertelt Tom de Rooij. 'Dit verdriet is een niet uit te wissen emotionele ervaring als het gaat om De Domijnen en corona.'

In februari 2020 werd De Domijnen al geconfronteerd met coronarestricties: vanwege een hevige besmetting in de Duitse grensstreek moest een optreden afgezegd worden. Zeker in het begin van de coronacrisis kwam voor De Domijnen vervolgens veel stil te liggen. Ook was er vaak geen toegang tot scholen. Wat vooral pijnlijk was, was dat er geen creatieve en technische zzp'ers meer ingeschakeld konden worden. De Domijnen neemt namelijk vooral voorstellingen en producten af, wat de risico's van het zelf produceren beperkt. Daardoor kwam de klap extra hard aan bij de partners van De Domijnen: de groepen die voor eigen risico's producties uitbrengen of optredens verzorgen, zoals het huisgezelschap Het Laagland.

Een nieuw digitaal platform

Qua digitale infrastructuur was de organisatie bij het uitbreken van het coronavirus geheel op orde. Vanaf 2016 werd er bijvoorbeeld al gewerkt met Microsoft Teams. Dit voelde als een groot voordeel om aan een crisis als corona het hoofd te kunnen bieden.

'Door de pandemie is de maatschappij de digitale wereld versneld binnengewandeld,' stelt De Rooij. De Domijnen is geen uitzondering: 'We hebben bijvoorbeeld nieuwe vormen van communicatie voor de verschillende publieks-groepen bedacht. Naast de gebruikelijke nieuwsbrieven en onze eigen website hebben we ook een nieuw digitaal platform gerealiseerd. De Domijnen Dichtbij is een online databank met onder andere filmpjes en foto's, informatie over exposities, boeken en luisterfragmenten, en film- en theatertips. Elke dag werd gezorgd voor een vers aanbod cultuur.'

'Geplande evenementen moesten natuurlijk worden afgezegd, maar daar kwam ook iets anders voor in de plaats. Een voorbeeld is de digitale vertaling van het Open Podium voor beginnend kunstenaars, in samenwerking met de

lokale omroep Bie Os. Je zag toen gelijk een toename van het aantal bezoekers. Zo'n samenwerking is ook van groot belang als de coronacrisis voorbij is. Een ander voorbeeld zijn de wekelijkse optredens van de 'cultuurguerrilla's'. Dat waren straatoptredens van vijftien minuten, waarna de artiesten snel in een gereedstaande auto naar een volgende plek vertrokken. De gemeente verstrekte daartoe een ontheffing.'

Aandacht voor vrijwilligers

'Het vrijwilligersbestand bestaat uit uiteenlopende groepen, bijvoorbeeld vrijwilligers die binnen hun discipline actief zijn als hulpprogrammeur of vrijwilligers die algemene werkzaamheden verrichten. Naast de medewerkers kregen ook de vrijwilligers voortdurend een update vanuit de organisatie. Na het coronatijdperk zal de start van die verschillende groepen vrijwilligers extra aandacht vergen.'

In de begintijd overlegde De Rooij als directeur-bestuurder regelmatig met de ondernemingsraad en de voorzitter van de raad van toezicht. Een opvallend punt op organisatorisch vlak: medewerkers waren erg gemotiveerd om bij te springen op andere afdelingen wanneer daar knelpunten ontstonden.

Bellen met ouderen, gesprekken in de wijken

Een groep oudere bibliotheekleden kreeg te maken met eenzaamheid. Medewerkers van De Domijnen hebben toen alle leden van zeventig jaar en ouder gebeld en soms wel vijftientig minuten met hen gesproken. Ook werd aangeboden om een boekenpakket te bezorgen.

Voor 2020 had de organisatie het voornemen wijk-gesprekken met bewoners aan te gaan over hun verwachtingen en ideeën, met als doel deze relatie te verstevigen en nieuwe publieks-groepen op te sporen. In samenwerking met welzijnsorganisaties hebben deze gesprekken alsnog kunnen plaatsvinden.

Wat zeker voor de nabije toekomst van belang is, is de toegenomen maatschappelijke rol van de bibliotheek. De Rooij: 'In dit coronajaar is gebleken dat de bibliotheken een belangrijke informatieve en verbindende rol vervullen. Op deze positieve ervaringen willen we voortbouwen, ook

DE DOMIJNEN WERD IN 2014 OPGERICHT. ALS CULTURELE INSTELLING BESTAAT DE DOMIJNEN UIT VERSCHILLENDE ONDERDELEN, VERSPREID OVER ELF GEBOUWEN: EEN SCOUWBURG, EEN BIBLIOTHEEK, EEN MUSEUM, EEN ERFGOEDCENTRUM, EEN FILMHUIS EN EEN POPPODIUM. OOK VERZORGT DE ORGANISATIE CULTUUR-EDUCATIE VOOR SCHOLEN EN ZET HET MULTIDISCIPLINAIRE STADSPROJECTEN OP. DE DOMIJNEN IS OOK VERANTWOORDELIJKHEID VOOR HET BIBLIOTHEEK- EN ARCHIEFWERK VAN VIJF GEMEENTEN. WWW.DEDOMIJNEN.NL

als het gaat om vaardigheden qua taal, digitale communicatie met de overheid en het begrip van de wereld om ons heen.'

Strategisch overleg met de gemeente

De structurele subsidie van de gemeente bestrijdt de loon- en huisvestingskosten van De Domijnen. Ook zijn de contacten met de gemeente erg ondersteunend geweest: elke twee weken was er een overleg met de strategisch beleidsadviseur.

De Domijnen heeft een extra subsidie van honderd-duizend euro ontvangen op basis van de landelijke regeling voor de lokale culturele infrastructuur, onder de voorwaarde dat ook gemeente eenzelfde bedrag zou bijdragen. Vanuit het Kickstart Cultuurfonds is De Domijnen ondersteund met twintigduizend euro. De Rooij verwacht dan ook dat de organisatie het jaar 2020 afsluit zonder een groot negatief resultaat.

Voor het jaar 2021 zijn twee begrotingen opgesteld: voor een coronavrij jaar en voor een jaar met coronamaatregelen. De laatste begroting zal vermoedelijk een tekort van 200 duizend euro bevatten. Ook heeft De Domijnen een 'dashboard' ontwikkeld om per maand de plannen bij te stellen

De Domijnen in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers	614.369	315.000
Bezoeken website	25.614	77.000
Aantal FTE/aantal medewerkers	82/126	83/130
Aantal vrijwilligers	391	351
Realisatie budget (€)	12.718.548	12.736.00
Resultaat (€)	+ 254.286	- 2.500*

Vermoedelijk verlies in 2021 (€): 200.000

* Na winstbestemming

18 ELKE DAG EEN VERS AANBOD CULTUUR

Lola Diaz Cantoni en Jorien Ketelaar

Tomorrow's Language |
Groningen

LOLA DIAZ CANTONI EN JORIEN KETELAAR
STUDEERDEN IN 2019 AF AAN KUNST-
ACADEMIE MINERVA IN GRONINGEN MET DE
GEZAMENLIJKE INSTALLATIE ART AS A TOOL.
HET PROJECT BEOOGDE EEN INTERACTIEVE
EN REFLECTIEVE BAND TE SCHEPPEN TUSSEN
KUNST, BEZOEKER EN OMGEVING. HUN
SAMENWERKING WERD IN 2020 VOORT-
GEZET MET HET PROJECT TOMORROW'S
LANGUAGE.

Er zit een duidelijke thematische lijn in het gezamenlijke werk van kunstenaars Lola Diaz Cantoni en Jorien Ketelaar: een dialoog met het publiek door kunst in de openbare ruimte. 'We brengen mensen samen en gebruiken kunst als verbinding,' beaamt het duo. 'We scheppen op een menselijk niveau nieuwe kennis over de omstandigheden waarin we met elkaar leven, werken en ervaringen delen. De coronacrisis is voor ons een kans en een uitdaging om onze samenwerking voort te zetten.'

'Het werk van Louwrien heeft ons geïnspireerd om samen te zoeken naar experimentele vormen die uitnodigen om elkaar vragen te stellen en naar elkaar te luisteren zonder weerstand, zoals ook een poster omschreef. Het leek ons in coronatijd van groot belang dat we een open en oprechte ruimte moesten maken. We hebben gezocht naar huizen met geschikte ramen in vijf Groningse wijken en de bewoners gevraagd de poster achter hun raam te hangen. Bijna alle uitgekozen bewoners reageerden enthousiast. Voorbijgangers konden zo kennismaken met gedachten die betekenisvol kunnen zijn voor hun eigen leefwereld.'

Rondleidingen door kunstenaars

'Voor elke zaterdag in september hadden we een rondleiding uitgestippeld. De wandelingen met groepen van maximaal tien mensen werden geleid door diverse Groningse kunstenaars. Deze kunstenaars gebruikten hun eigen artistieke vrijheid en kunstpraktijk om tot een dialoog over de posters te komen, bijvoorbeeld door het gesprek uit te beelden met stoepkrijt. Vanwege de coronacrisis vonden we het heel belangrijk om met deze kunstenaars samen te werken en hen hiervoor een vergoeding te geven. We hadden in het nieuwe pand van de stichting ARTisBOOK een eigen plek om veilig samen met bezoekers te reflecteren.'

'Het project werd ook ondersteund door de website en de dagelijkse updates op sociale media, waardoor ook bezoekers buiten Groningen werden aangetrokken. Ook kun je op de website de routes digitaal lopen.'

Louwrien Wijers stak haar waardering voor het werk van Diaz Cantoni en Ketelaar niet onder stoelen of banken. Zij schreef naar het duo: 'Zo fijn dat dit initiatief met jullie zo goed landt. Wat van belang is, is dat het 'sociale

sculptuur'-effect van Joseph Beuys opeens grijpbaar wordt en 'het permanente gesprek' van Robert Filio in alle schoonheid voor je ligt.' Hiermee greep Wijers terug op de inspiratiebronnen die zij zelf in het verleden geraadpleegd had.

Levendige gesprekken

De initiatiefnemers hebben zich goed weten aan te passen aan de steeds veranderende omstandigheden: eerst alleen een digitale route, en later door de versoepelingen ook fysiek. Voor een weergave van die fysieke beleving wordt in het eindverslag een e-mail van een deelnemer gedeeld, gericht aan Louwrien Wijers: 'Op zaterdagmiddag 5 september ben ik naar de Westerhavenstraat 14 gefietst. Daar ben ik met een groepje rondgeleid door Hinke-Ann Eleveld. We hebben jouw 'afbeeldingen' van teksten gelezen. Het leidde tot levendige gesprekken over *compassion* (Robert Rauschenberg), *listen to the other* (David Bohm), *be a good-hearted person* (Dalai Lama), *compete within ourselves to be more compassionate* (Stanislav Menshikov), *look into the world as a whole* (David Bohm), *everything is related* (Dalai Lama). Mijn complimenten hoe je de ideeën hebt vormgegeven en hebt geprobeerd de kern van wat ze zeggen uit te beelden. Iemand die langs liep omdat hij in de straat woonde, zei dat hij de tekst dagelijks bekeek. Inderdaad, mensen zouden deze teksten dagelijks moeten kunnen bekijken.'

Proactief

'We zijn blij met de medewerking van de bewoners die een poster hadden opgehangen,' laat het duo weten. 'Zij hebben het als facilitators zelf ook als iets bijzonders ervaren. Ze namen deel aan de opening en de afsluiting in het pand van ARTisBOOK, en aan de gesprekken die daar ontstonden over de bijzondere tijd waarin we leven.'

Toen de coronacrisis uitbrak, verbleef Ketelaar in Azië. Noodgedwongen keerde ze terug naar Nederland, waar Tomorrow's Language een welkome voortzetting van haar kunstenaarsbestaan vormde: 'Als kunstenaar zie ik het coronavirus niet als een belemmering. Met exposities kun je bijvoorbeeld reageren op je omgeving en dialogen aangaan.'

KUNSTENAAR LOUWRIEN WIJERS MAAKTE
34 POSTERS MET UITSPRAKEN DIE ZIJ DEED
TIJDENS EEN SYMPOSIUM. EEN EXPOSITIE
VAN DIT WERK KON VANWEGE DE CORONA-
CRISIS NIET DOORGAAN. MET STEUN VAN
WIJERS, HAAR PARTNER EGON HANFSTINGL
EN ARTISBOOK HEBBEN LOLA DIAZ CANTONI
EN JORIEN KETELAAR HET PROJECT TOMORROW'S
LANGUAGE OPGEZET. DE POSTERS
ZIJN BIJ DERTIG HUIZEN OPGEHANGEN,
RESULTEREND IN EEN OPEN EXPOSITIE IN DE
GRONINGSE BINNENSTAD GEDURENDE DE
MAAND SEPTEMBER.
WWW.TOMORROWSLANGUAGE.NL

Diaz Cantoni heeft zich met name gericht op het inzetten van online mogelijkheden. Al tijdens de eerste lockdown keek ze naar nieuwe initiatieven die zich nu voordoen: werk presenteren op online platforms en je werk online streamen. 'Maar je moet vooral een proactieve houding aannemen, door bijvoorbeeld online masterclasses te volgen en samen te werken met gevestigde instellingen. In ons geval hebben we dat bijvoorbeeld gedaan met Noordenaars, een platform gericht op presentatie-instellingen en kunstinitiatieven in Noord-Nederland.'

Het duo verwacht dat de samenwerking met Louwrien Wijers (en haar partner Egon Hanfstingl) ook in de toekomst blijft bestaan. Gezamenlijk brainstormen ze over de volgende projecten.

Tomorrow's Language in (corona)cijfers

Actieve deelnemers	400
Totaal aantal bezoekers (geschat)	6.300
Aantal mensen bereikt via sociale media	2.500
Budget (€)	18.596*

* Ondersteuning door Mondriaan Fonds, Kunstraad Groningen, Prins Bernhard Cultuurfonds en ARTisBOOK. Betaalde inzet voor initiatiefnemers en kunstenaars.

20 MENSEN SAMEN- BRENGEN MET KUNST ALS VERBINDING

SINDS 2008 WERKT PIEN HOUTHOFF BIJ PODIUM LUX, WAAR ZE STARTTE ALS HOOFD FILMAFDELING. NA ZES JAAR MAAKT ZE DE OVERSTAP NAAR HOOFD PROGRAMMERING EN SINDS 2017 IS HOUTHOFF DIRECTEUR. HOUTHOFF IS MEDE-INITIATIEFNEMER VAN DE NIJMEEGSE FILMFESTIVALS GO SHORT EN INSCIENCE, EN WERKTE EERDER ALS PROGRAMMEUR VOOR HET NEDERLANDS FILM FESTIVAL.

LUX IS EEN CULTUREEL EN MULTIDISCIPLINAIR PODIUM IN HET CENTRUM VAN NIJMEGEN MET AANBOD OP HET GEBIED VAN FILM, PODIUMKUNSTEN, DEBAT EN EDUCATIE. KUNST, WETENSCHAP EN MAATSCHAPPELIJKE THEMA'S WORDEN IN DE PROGRAMMA'S MET ELKAAR VERBONDEN. NAAST DE CULTURELE PROGRAMMERING VAN LUX ALS STICHTING, VALT HET CAFÉ-RESTAURANT VAN LUX ONDER EEN BESLOTEN VENNOOTSCHAP, WAAR HOUTHOFF OOK DIRECTEUR VAN IS.

22 BEELDEDUCATIE IS MISSCHIEN WEL RELEVANTER DAN OOI

In oktober 2020 bestond LUX twintig jaar, een verjaardag die op aangepaste wijze gevierd moest worden. Het jubileumprogramma werd in een hybride vorm gegoten, vertelt Pien Houthoff: 'Vanwege de coronamaatregelen hadden we maar dertig mensen in de zaal zitten, terwijl honderden mensen het online volgden. Dat is best lastig, want hoe geef je beide groepen de mogelijkheid tot interactie? Je moet voor die twee sporen van alles voorbereiden. Na de viering zijn we verder gaan experimenteren met hoe je online publiek meer kan betrekken, daar zitten we nu nog middenin.'

Een meer experimentele cultuur binnen de organisatie, dat is momenteel ook het streven voor Houthoff, mede ingegeven door de coronacrisis en de noodzaak snel te kunnen schakelen. Bovendien is LUX volgens haar altijd al wendbaar geweest, wat goed van pas kwam: 'Wij zijn wel gewend om met turbulentie te maken te hebben. Natuurlijk schrokken we gigantisch van de eerste lockdown, maar hebben daar snel een modus in kunnen vinden. We zijn als organisatie erg flexibel en dat was ons grote voordeel. We zijn gewend om te passen en meten. Dat is eigenlijk ook wel onze kracht, dat we al waren ingericht op onzekere situaties.'

Het belang van beeldeducatie

Zo was 2019 al een onrustig jaar voor LUX, met bijvoorbeeld de start van een pilothub voor film- en beeldeducatie in Gelderland. Houthoff: 'Wij hebben dat plan ontwikkeld en neergelegd bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, omdat wij ook al veel deden aan beeldeducatie in Nijmegen. LUX is de aanjager van dit nieuwe project, waarbij verschillende regionale knooppunten op het gebied van film- en beeldeducatie zijn gelanceerd in Nederland. En LUX mocht in 2019 als eerste hub starten.'

'In het tweede pilotjaar in 2020 hebben we alles op een lager pitje moeten zetten, maar het was pas echt moeilijk voor de hubs in de andere regio's, die in dat jaar moesten starten. En voor docenten is de coronacrisis bovenal pittig geweest, met de gigantische overstap naar online onderwijs. Je hebt dan niet de ruimte om extra dingen te doen, en helaas valt film- en beeldeducatie nog steeds onder 'extra'. Het is nog niet ingebed in het reguliere onderwijs, waar wij wel heel hard voor pleiten. Bovendien heeft deze coronatijd

bewezen hoe belangrijk beeldeducatie is, dus de hubs zijn misschien wel relevanter dan ooit. Inmiddels worden wij ook weer vaker benaderd door enthousiaste docenten die beeldeducatie opnieuw willen oppakken. Ik vind dat wel bewonderenswaardig, omdat zij natuurlijk nog steeds in een moeilijke situatie zitten.'

Geen totaalbeleving meer

Zoals veel Nederlandse filmhuizen is ook LUX aangesloten bij Picl, het landelijke video-on-demand-platform voor arthousefilms. 'Dat is onze online filmzaal geworden,' licht Houthoff toe. 'Maar wat we in een week aan Picl bezoeken krijgen, is wat we normaal in één dag in onze kleine zaal zouden halen. Het is dus echt een fractie van wat we gewend zijn. Toch blijft het belangrijk dat je je publiek de mogelijkheid biedt om het aanbod te blijven volgen, het is een manier om verbonden te blijven met het publiek ondanks het gebrek aan fysieke contacten.'

Wanneer de deuren vorig jaar wel even open mochten, kon dat publiek alsnog niet getraakteerd worden op een totaalbeleving: 'Wat wij bieden is niet alleen mooi aanbod in verschillende disciplines, maar ook die hele beleving eromheen. Dat je vooraf in ons café kan bijkletsen en naderhand over een voorstelling kan praten. Wij willen mensen altijd met elkaar verbinden en verdieping bieden. Dat is denk ik een van de belangrijkste rollen die wij vervullen. De sluiting van het café was natuurlijk een economische ramp, maar ik vond het vooral vervelend voor het publiek.'

'Verder heeft LUX 2020 financieel goed kunnen doorstaan, omdat wij gelukkig deel uitmaken van de zogeheten cruciale lokale culturele infrastructuur. Dat heeft geresulteerd in 800 duizend euro aan steun: de ene helft via het Nederlands Filmfonds en de andere helft via de provincie en de gemeente. Ook hadden we al een uitzonderlijk goede relatie met de gemeente Nijmegen. We overleggen regelmatig met elkaar en de gemeente denkt graag met ons mee.'

Anticiperend aanbod

Dat het publiek met smart wacht op het moment dat er weer meer mogelijk is op cultureel vlak, is de drijfveer voor Houthoff en haar team. 'Vanwege de onzekere

situatie twijfelden we soms of we aanbod moesten voorbereiden of niet. Maar we hebben een hele belangrijke maatschappelijke functie, dus moeten we blijven zorgen dat er aanbod is. Ook als daar uiteindelijk maar een handjevol mensen van kan genieten. We proberen met onze programmering ook meer te anticiperen op de omstandigheden, door bijvoorbeeld meerdere scenario's klaar te hebben liggen. Bij de reguliere filmprogrammering gaat dat met Picl natuurlijk makkelijker dan met theater of debat, waar we nog verder mee gaan experimenteren. En daarbij betrekken we ook makers, in plaats van dat we zelf alles ontwikkelen. Die expertise bestaat namelijk al bij anderen, bij mensen die nu ook vaak zonder werk zitten.'

'Deze tijd heeft ervoor gezorgd dat je meer dan voorheen bewust bent van datgene waar je mee bezig bent, en ook duidelijkere keuzes maakt. Daarom heb ik ook wel vertrouwen in de toekomst en de uitdagingen die we verder nog gaan tegenkomen. We staan als LUX nu steviger in onze schoenen dan voor de coronacrisis.'

LUX in (corona)cijfers

	2019	2020
Bezoekers/deelnemers	277.226	139.634
Bezoeken website	1.276.650	808.940
Aantal FTE/aantal	30,09/50	32/54
Aantal FTE/aantal zzp'ers	17	14
Aantal vrijwilligers	131	111
Realisatie budget (€)	3.840.920	-
Resultaat (€)	+ 88.740	-

ARUNA VERMEULEN IS DIRECTEUR VAN HET HIPHOPHUIS. EERDER WAS ZE ACTIEF ALS DANSER EN CULTUREEL ONDERNEMER. DAARNAAST WAS VERMEULEN ALS BREAKDANCE-LERAAR VERBONDEN AAN DE SKVR, WAAR ZIJ IN 2002 MET TWEE COLLEGA-DANSERS HET HIPHOPHUIS ALS PROJECT INITIEERDE. IN HAAR THUISSTAD ROTTERDAM HEEFT VERMEULEN DE LAURENSPENNING (2012), DE DORO SIEPELPRIJS (2019) EN DE VISIONARY AWARD (VOORJAAR 2021) ONTVANGEN.

Wat was voor het HipHopHuis het belangrijkste moment van het coronajaar 2020? 'De Black Lives Matter-demonstraties in juni,' antwoordt Aruna Vermeulen resoluut. 'Wij waren betrokken bij de demonstratie op de Erasmusbrug in Rotterdam. Jarenlang hebben we onze gemeenschap gestimuleerd om je stem te laten gelden. En nu zagen we dat echt gebeuren, met al die jongeren die zich verzameld hadden. Onze *community showed up*. Mijn collega Leal van Herwaarden was net begonnen aan zijn speech op het moment dat de demonstratie werd stilgelegd, want de demonstranten zouden geen anderhalve meter afstand hebben gehouden. Voor mij bewees dat maar weer eens dat er selectief wordt omgegaan met wie ruimte krijgt om te protesteren. Het doet pijn om te zien dat niet iedereen in Nederland verandering mag agenderen.'

Toetreding tot de BIS en een eigen waardesysteem
Een dag na de demonstratie ontving Vermeulen een belangrijk telefoontje. Het was officieel: het HipHopHuis maakt deel uit van de culturele basisinfrastructuur 2021-2024 (BIS). 'Dat is een erkenning voor het artistieke kapitaal dat hiphop heet. Onze gemeenschap wordt door Nederland gezien. Maar door Rotterdam zelf wordt onze sector helaas nog niet genoeg gezien. Er mist samenhang in visie en beleid van de stad. De stad gelooft erg in rijke mensen naar het centrum trekken, en ze zien gentrificatie als iets positiefs, terwijl hele gemeenschappen en netwerken daardoor ontwricht worden.'

'De toetreding tot de BIS heeft er wel voor gezorgd dat we ons bestaansrecht binnen de culturele sector niet meer zoveel hoeven te bevechten. In het verleden is dat wel lang zo geweest. Tegelijkertijd nemen wij als ontwikkelinstelling binnen de BIS verhoudingsgewijs maar minimaal de ruimte in, met een subsidie van drie ton.'

Ingrijpender was misschien wel de interne verandering waar de organisatie direct in maart 2020 mee werd geconfronteerd: nog voordat de eerste lockdown was aangekondigd, zat Vermeulen doodziek thuis. Het bleek corona te zijn. 'Voor het HipHopHuis was het dus meteen duidelijk dat je corona serieus moet nemen. Toen is een kernteam gevormd om mijn taken over te nemen. Dat team heeft uiteindelijk maandenlang gefunctioneerd als een orgaan dat

over meer dan hun eigen expertise moest nadenken. Dat is goed bevallen. Als iedereen binnen dat team vanuit eenzelfde waardesysteem functioneert, kan ik als directeur ook meer uit handen geven.'

'Ons waardesysteem is gebaseerd op dat het HipHopHuis bestaat om onze artistieke gemeenschappen te bedienen. En we zoeken nog steeds een balans in hoe we ons verhouden tot de hiphopgemeenschap enerzijds en de meer geïnstitutionaliseerde systemen anderzijds, waar alles meer wordt gebureaucratiseerd en gekwantificeerd.'

Verbinding met het publiek

Ook heeft de coronacrisis het HipHopHuis geïnspireerd om meer te kijken naar de spirituele en mentale gezondheid van het publiek: 'Onze gemeenschap mist het onderlinge contact. Laatst was ook weer in het nieuws dat veel jongeren te kampen hebben met een burn-out. Dat heeft deels te maken met wat er van ons wordt verwacht tijdens een pandemie, terwijl dat voor velen onhaalbaar is. Er wordt verwacht dat we binnen blijven, maar niet iedereen is behuisd om met het hele gezin binnen te blijven. Sommige mensen gaan naar de bibliotheek omdat ze wifi nodig hebben. Waar ga je dan naartoe als de bibliotheek gesloten is?'

Een van de manieren waarop het HipHopHuis toch in contact bleef met het publiek, was een oproep om coronaproof projecten in te dienen. 'We hadden budget gereserveerd voor een festival dat niet meer door zou gaan. En toen dachten we: wij hebben niet alle antwoorden, we weten het zelf niet, we vragen het aan de *community*. Wie wil iets doen met dit budget? We hadden een oproep geplaatst op sociale media, maar onze programmaleider heeft ook tientallen persoonlijke berichten verstuurd, om mensen erop te attenderen. Meer dan zestig initiatieven hebben zich aangemeld om invulling te geven aan dat geld. De vijf beste ideeën zijn we gaan coachen, ook om de initiatieven te toetsen op haalbaarheid. Sommige initiatieven zijn in die fase ook gestrand.'

Een tweerichtingsstraat

Om zo toegankelijk mogelijk te zijn, hanteerde het HipHopHuis altijd al een laag tarief voor het lesaanbod. Het aandeel eigen inkomsten in de financieringsmix

HET HIPHOPHUIS IN ROTTERDAM IS EEN ORGANISATIE VOOR DE BEVORDERING VAN DE HIPHOPCULTUUR. HET IS EEN PLEK VOOR ARTISTIEKE, CULTURELE EN SOCIALE ONTWIKKELING, EEN CENTRUM VOOR CREATIVITEIT EN ONTMOETINGEN. NAAST EEN UITGEBREID LESAANBOD MET CURSUSSEN OP HET GEBIED VAN BIJVOORBEELD DANS EN MUZIEK, ORGANISEERT HET HIPHOPHUIS ONDER MEER EVENEMENTEN, MASTERCLASSES EN DISCUSSIES.
WWW.HIPHOPHUIS.NL

is daardoor relatief klein. Een voordeel in coronatijd? Vermeulen: 'In het begin dachten we inderdaad dat de crisis ons om die reden niet zoveel pijn zou doen. Maar dat hadden we verkeerd ingeschat, want onze inkomsten uit verhuringen liepen natuurlijk ook helemaal terug. We bleken ook nog eens niet in aanmerking te komen voor de verschillende steunmaatregelen.'

'We moeten ons verdienmodel herzien. Waar we nu bijvoorbeeld aan denken, is om inzichtelijker te maken wat een les eigenlijk echt kost. En dan willen we mensen laten kiezen. Dus je kan betalen wat je altijd al betaalde, maar je kan ook meer bijdragen. Jongeren die zelf hun lessen betalen hebben het al krap genoeg, dus we denken dat vooral ouders bereid zijn om een realistischer tarief te betalen voor kinderlessen. Maar daarbij benadrukken we: je kunt zelf bepalen welk tarief je kiest.'

'Solidariteit is een thema waar het HipHopHuis zich goed in kan vinden, ook wanneer het gaat over financiële bijdragen. Een collega heeft in december vorig jaar bijvoorbeeld een project opgezet voor de voedselbank. Daarbij schreef hij: als je het kan missen, kan je het hier doneren, en als je het nodig hebt, kan je het hier ophalen. En dat vond ik treffend, want bij het HipHopHuis is het ook heel duidelijk een *two-way street*. Wij kunnen ons verhouden tot zowel de bringers als de ontvangers.'

HipHopHuis in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers/deelnemers	102.692	17.158
Bezoeken online	-	457 (lesprogramma) 7.000 (streams)
Aantal medewerkers	11	20
Aantal vrijwilligers	22	20
Realisatie budget (€)	964.106	812.834
Resultaat (€)	+ 23.995	+ 1.571

24 BIJ ONS IS HET HEEL DUIDELIJK EEN TWO-WAY-STREET

DE TOEGEVOEGDE WAARDE

VAN EEN EENSGEZINDE SECTOR

Overheidssteun voor de culturele en creatieve sector

26 Om de coronacrisis als culturele sector gezamenlijk het hoofd te bieden nam belangenorganisatie Kunsten '92 het initiatief tot de Taskforce Culturele en Creatieve Sector. Jan Zoet (voorzitter) en Marianne Versteegh (algemeen secretaris) blikken terug op het coronajaar 2020 en kijken vooruit naar de toekomst.

Op donderdagmiddag 12 maart 2020 ging bij Kunsten '92 de telefoon: de ambtelijke top van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) aan de lijn. Marianne Versteegh: 'We kregen te horen dat de lockdown eraan kwam. Nog diezelfde dag hebben we de Taskforce opgericht. En diezelfde avond kwam de Tweede Kamer bijeen. Daar werd de Motie Jetten over een steunpakket voor de culturele sector aangenomen, waarmee de consequenties voor de sector meteen centraal in het debat kwamen te staan.'

Een eensgezinde sector

Jan Zoet: 'We hebben direct onze zorgen verwoord in een brief. En de inhoud daarvan hebben we het hele jaar, in verschillende variaties, voor het voetlicht gebracht. Naast de specifieke culturele waarde van de sector hebben we ook steeds de economische waarde benadrukt. De 3,8 procent die de creatieve sector bijdraagt aan het bruto nationaal product is politiek gezien heel belangrijk gebleken.'

Dat corona enorme impact zou hebben was voor velen in de sector snel duidelijk. Er was dan ook meteen een grote bereidheid van de brancheverenigingen om via de Taskforce met één stem te spreken. Een breder verband dan Kunsten '92 tot dan toe gewend was, omdat ook de evenementenbranche en de niet-gesubsidieerden zich aansloten. Zoet: 'Die eensgezindheid is echt van toegevoegde waarde gebleken. We zijn gezamenlijk de schade gaan inventariseren.'

Steunmaatregelen

Vanaf de start van de Taskforce was er veel overleg met OCW. Versteegh: 'In het eerste overleg met minister Van Engelshoven sprak zij meteen haar commitment uit en gaf zij aan dat ze met ons samen wilde werken.' Toch ontstond in de media het idee dat de minister niet voldoende voor de sector deed. Versteegh nuanceert dat beeld: 'Ik denk dat de wil er was, maar dat de omvang van de schade niet onmiddellijk is doorgedrongen bij het kabinet. We merkten dat ook in de gesprekken over het noodfonds dat we voorstelden. Half april zijn we bewust naar buiten getreden met de cijfers over de gevreesde schade. Toen kwam de doorbraak met het eerste steunpakket van 300 miljoen euro.' Inmiddels – alweer bijna een jaar later – spreken Versteegh en Zoet hun waardering uit over de steun van de minister.

Toch bestaan er nog grote problemen: voor de gesubsidieerde instellingen is veel geregeld, maar voor de niet-gesubsidieerde instellingen en zelfstandigen in de sector is overleven een stuk lastiger. Zoet: 'Vanaf dag één hebben we erop gehamerd dat de Tozo (Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers, red.) zou gelden als basis en niet als plafond met allerlei beperkingen voor zzp'ers. Met de huidige strikte toepassing ervan vluchten talentvolle mensen nu de sector uit.' Versteegh vindt het wel een stap voorwaarts dat er voor vrije producenten via het Fonds Podiumkunsten nu ook een coronaregeling is.

Culturele arbeidsmarkt

De coronacrisis heeft de zwaktes in de culturele arbeidsmarkt blootgelegd, wordt nu alom erkend. Is de flexibilisering van de arbeidsmarkt niet doorgeschoten? Zoet: 'Achteraf kun je dat zeker concluderen. Maar lange tijd zijn sommige creatievelingen ook blij geweest met hun positie als zzp'er. Wat dat betreft is de coronacrisis een harde reality check. De flexibilisering heeft de onderfinanciering van onze markt lange tijd verhuld. Kunstenaars zijn in de kern niet economisch maar inhoudelijk gedreven. Ze willen kunstzinnige waarde creëren. Op de markten werkt het vaak andersom.'

De veronderstelling vanuit het overheidsbeleid is dat de omvangrijke steunpakketten via een omweg ook gedeeltelijk terecht komen bij alle makers, uitvoerenden, flexwerkers en zzp'ers in de sector – het zogeheten 'trickle-down effect'. Zoet: 'Ik denk dat het in veel gevallen wel zo werkt. Maar als je uitzoomt is er 4,5 miljard euro schade in de jaren 2020 en 2021. Daar staat nu 2,5 miljard euro steun tegenover, dus het kan niet anders dan dat het pijn doet. En dat wordt helaas vooral gevoeld door de uitvoerenden. Daarom blijf ik vinden dat vanaf het begin de Tozo te beperkt is gehouden.'

Gaat de coronacrisis zorgen voor een ommekeer in de organisatie van de culturele arbeidsmarkt? Versteegh verwacht dat in de toekomst meer mensen in vaste dienst komen. En dat vindt ze een positieve ontwikkeling: 'Dat kan zorgen voor een versterking van de infrastructuur, ook op gemeentelijk niveau. Maar tegelijkertijd houd ik mijn hart vast voor dreigende bezuinigingen.'

Zoet waarschuwt: 'Versterking van de arbeidsmarkt kost geld. Je hebt nu juist weerbaarheid in de sector nodig, dus geen bezuinigingen. Tegelijk zou je ook meer moeten investeren in de R&D functie van de culturele en creatieve sector. De interdisciplinariteit ontwikkelt zich heel erg sterk. Deze sector is gebaseerd op een mix van markt en overheid. Ik geloof niet in een vitaal kunstbestel zonder de overheid als aandeelhouder. Die is nodig om de toegankelijkheid te waarborgen maar ook om ontwikkeling aan te jagen, waar zowel de kunsten als de creatieve economie bij gebaat zijn.'

Waardering van kunst, cultuur en samenwerking

Eén ding is voor Versteegh en Zoet zonneklaar. Het maatschappelijk draagvlak voor kunst, cultuur en creativiteit is door de coronacrisis toegenomen. Versteegh: 'Mensen beseffen nu dat kunst en cultuur belangrijk zijn, vooral op momenten dat we allerlei dingen ineens niet meer kunnen doen.' En die erkenning van het belang van cultuur raakt volgens Zoet de volle breedte van het culturele leven: 'Dat gaat niet alleen over canonieke kunsten, dat gaat ook over het nachtleven, over mode, design, architectuur en evenementen. Het is een besef dat cultuur raakt aan de vormgeving van ongeveer je hele leven, aan zaken waaraan je je identiteit ontleent en het geluk dat daarmee samenhangt. De coronacrisis heeft als effect dat de waarde van cultuur niet alleen op de agenda van OCW staat, maar kabinetsbreed wordt gedragen.'

Er zal nog veel moeten gebeuren om de sector straks op te laten veren uit de crisis. De Taskforce pleit daarom voor een transitiefonds: een combinatie van publieke en private middelen dat zorgt voor stabiliteit en vernieuwingskracht, bestemd voor het hele hybride veld van cultuur – gesubsidieerd en ongesubsidieerd.

Versteegh en Zoet hopen voor de toekomst dat de samenwerking die binnen de Taskforce tot stand gekomen is, wordt vastgehouden. Zoet: 'Mensen hebben nu de waarde kunnen inzien van het gezamenlijk uitzetten van beleid en strategie. Maar ook dat het belangrijk is om aanspreekbaar en zichtbaar te zijn en blijven als sector.'

Naast generieke maatregelen zoals de Tijdelijke noodmaatregel overbrugging voor werkbehoud (NOW), de Tegemoetkoming Vaste Lasten (TVL) en de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo) kwamen er vanuit de Rijksoverheid verschillende steunpakketten voor de culturele en creatieve sector tot stand.

Op 15 april 2020 kwam minister Van Engelshoven (OCW) met het eerste steunpakket van 300 miljoen euro, met name bedoeld voor instellingen die meerjarige subsidie ontvingen via de culturele basisinfrastructuur 2017-2020 of via de rijkscultuurfondsen. Ook kwamen daarmee middelen beschikbaar voor leenfaciliteiten via het Nationaal Restauratiefonds en Cultuur + Ondernemen.

Op 28 augustus 2020 volgde een tweede steunpakket van 482 miljoen euro. Daarmee werd het eerdere steunpakket verlengd en kwam ook 150 miljoen euro beschikbaar voor gemeenten om hun cruciale lokale culturele infrastructuur in stand te houden. Gemeenten ontvingen daarnaast in 2020 120 miljoen euro van het Rijk ter compensatie van inkomstenderving op het gebied van cultuur (bijvoorbeeld ontstaan door huurkwietschelding aan de lokale culturele infrastructuur). Voor deze inkomstenderving is voor de eerste helft van 2021 nog eens 60 miljoen euro beschikbaar.

Op 27 oktober 2020 maakte de minister aanvullend bekend dat met een bijdrage 40 miljoen euro ook vrije theaterproducenten zouden worden ondersteund. Daarnaast zijn bedragen verleend voor specifieke steun aan musea (via het Mondriaanfonds), makers (diverse fondsen), filmproducenten (via het Filmfonds) als ook verzetsmusea en herinneringscentra (via het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport). Ook los van de steun vanuit het Rijk hebben veel gemeenten en provincies in het afgelopen jaar op eigen initiatief de culturele en creatieve sector ondersteund.

Aan de podiumkunsten wordt ook via het Kickstartcultuurfonds, een initiatief van de private fondsen, steun geboden. Voor grootschalige evenementen en festivals, zowel sport als cultuur, heeft het Rijk begin 2021 een garantiefonds van 300 miljoen ingesteld. Actuele informatie over de diverse steunmaatregelen en ontwikkelingen binnen de sector is te vinden op de websites van Kunsten '92 (www.kunsteng92.nl) en de Boekmanstichting (www.boekman.nl). Een recent verschenen informatiegids van bureau Berenschot, verzorgd in opdracht van de VNG, biedt een uitgebreid overzicht van de gemeentelijke steun aan de lokale culturele infrastructuur (te downloaden via www.vng.nl).

ALS MEEWERKEND VOORMAN STAAT WILLEM JAAP ZWART SINDS 2014 AAN HET ROER VAN CONCORDIA. EERDER RONNDE HIJ DE STUDIE ONDERWIJSKUNDE AAN DE UNIVERSITEIT TWENTE AF, RICHTTE HIJ MET VRIENDEN HET INTERNETBUREAU TRIMM OP EN DEED ZWART VRIJWILLIGERSWERK IN DE CULTURELE SECTOR.

CONCORDIA IS EEN MULTIDISCIPLINAIRE KUNSTINSTELLING MET AANBOD OP HET GEBIED VAN FILM, THEATER, BEELDDE KUNST EN EDUCATIE, VERSPREID OVER DRIE LOCATIES IN DE STAD ENSCHEDE. OOK HEEFT CONCORDIA EEN EIGEN KUNST-UITLEEN EN EEN CADEAUWINKEL MET LOKALE EN DUURZAME PRODUCTEN. HET DOEL VAN CONCORDIA IS OM IEDEREEN DE MOGELIJKHEID TE GEVEN OM VAN KUNST EN CULTUUR TE GENIETEN. WWW.CONCORDIA.NL

28 ONZE VERNIEUWDE AANPAK VOOR THEATER BLIJFT

'In 2020 was het eerste kwartaal van Concordia fantastisch. We hadden bezoekerscijfers als nooit tevoren,' vertelt Willem Jaap Zwart, waarna hij direct verwijst naar de grootste Nederlandse bioscoopfilm van dat jaar. 'De Twentse film De beentjes van Sint-Hildegard trok avond na avond ontzettend veel publiek. En ook onze theatervoorstellingen deden het beter dan gepland. Maar dat is vanaf maart natuurlijk allemaal ingezakt.'

'We zijn als organisatie onmiddellijk de mouwen gaan opstropen en hebben de coronacrisis gezien als een kans om te vernieuwen. Ons uitgangspunt was steeds: wat kan wel? Ik heb iedereen geprobeerd aan te jagen om na te denken over bijvoorbeeld online alternatieven.'

Een welkome dosis vitamine c(ultuur)

Aan het begin van de eerste lockdown is Concordia direct begonnen met Vitamine C, een dagelijkse nieuwsbrief met informatie over de eigen programmering en overige kunst- en cultuurtips van Concordia's programmeurs. Zwart: 'Vitamine C was een instant hit. Het publiek reageerde heel enthousiast en nog steeds versturen wij twee keer per week een Vitamine C naar 4.500 abonnees. Wat ook hoog gewaardeerd werd, is dat wij onze filmclub – na lang onderhandelen met de film distributeurs – hadden omgezet naar een online variant. Onze filmprogrammeur hield nog steeds een introductiepraatje, de film werd live gestreamd en de nabeschouwing vond via de chat plaats. Wij zijn het enige filmtheater in Nederland die dat voor elkaar heeft gekregen.'

Op zoek naar vernieuwing

Terwijl Concordia op filmgebied ook is aangesloten bij het landelijke video-on-demand-platform Picl, was het omzetten van de theaterprogrammering een stuk ingewikkelder: 'We merkten dat er bij producenten en impresariaten zeker in het begin veel weerstand was tegen livestreams. Zij vinden dat je theater in een zaal moet beleven. Maar als je kan kiezen tussen helemaal niks of online, dan doen wij het liever online. Inmiddels is het bij Concordia verplicht om een hybride voorstelling te geven. Op deze manier kunnen mensen die niet naar het theater willen of kunnen komen toch van een voorstelling genieten. Een livestream is dus een harde voorwaarde geworden, ook als er wordt opgetreden voor een fysiek publiek.'

'In het begin zijn die livestreams oude wijn in nieuwe zakken. Want als een theaterstuk niet veranderd, dan heb je inderdaad een zwak afgeleide van wat je in de zaal ervaart. Daarom gaan we met hogeschool Saxion en de Universiteit Twente experimenteren met hoe we een livestream interactiever kunnen maken. Ook stimuleren we makers om een andersoortige voorstelling te maken voor de interactie met het publiek thuis. Daarvoor krijgen zij een vijftig procent hogere uitkoopsom. Op theatergebied proberen we zulke vernieuwing dus aan te jagen.'

In tegenstelling tot theater, kon beeldende kunst bij Concordia nog steeds fysiek worden bekeken: 'We hebben geluk met de grote glazen wand van ons gebouw, waardoor we etalage tentoonstellingen konden opbouwen,' licht Zwart toe. 'Ook wordt daar vierentwintig uur per dag videokunst geprojecteerd, te bekijken door iedereen die langs loopt of fietst.'

Samen sterker in de regio

De livestreams van theatervoorstellingen zendt Concordia uit op een eigen platform, maar volgens Zwart had dat eigenlijk een gezamenlijk platform moeten worden: 'We hebben het daarover gehad met verschillende theaterdirecteuren, in Enschede en elders in het land. Maar het is gewoon niet gelukt. Ik vind dat we met z'n allen verantwoordelijk zijn voor een goed cultureel klimaat in Enschede of Twente. Maar veel instellingen zijn door de cultuurbezuinigingen van Zijlstra in 2010 helemaal intern gericht geworden. Ik sta er heel anders in. Juist als je bedreigd wordt, kan samenwerking je sterken. Je moet elkaar niet zien als concurrenten.'

Hoewel Concordia direct op steun van de gemeente kon rekenen, bleef het vanuit de provincie eerst even stil. Op initiatief van Zwart werd eind april een brandbrief verstuurd, ondertekend door ruim honderd culturele instellingen uit Overijssel. 'Die collectieve noodoproep heeft geleid tot een taskforce provinciaal gebied en provinciale samenwerkingsverbanden die er nog niet waren, bijvoorbeeld op het gebied van beeldende kunst. Zo kan het dus ook gaan.'

Voordelig multidisciplinair

Naast ondersteuning van de gemeente en de provincie, wordt Concordia flink ondersteund door het Nederlands Filmfonds. 'Dat is natuurlijk het grote voordeel van een multidisciplinaire instelling zijn, want theater en beeldende kunst profiteren mee met de steun voor film. We mogen inmiddels ook gebruik maken van de podiumstartregeling van het Fonds Podiumkunsten en hopen wat steun te ontvangen van het Fonds Cultuurparticipatie. Lastig blijft dat al die steunmaatregelen ook meetellen voor de vergoedingen uit de NOW-regeling. Ik snap dat het allemaal heel snel geregeld moest worden, maar de regelingen lijken soms niet helemaal op elkaar afgestemd te zijn.'

Zwart schat in dat het nog een paar jaar duurt voordat Concordia zich heeft hersteld, maar sommige veranderingen zijn wat hem betreft permanent. 'Het personeel zal vaker thuis blijven werken, want dat is goed bevallen. En verder gaan we waarschijnlijk langzaam terug naar hoe het altijd geweest is, behalve de vernieuwende aanpak voor theater. Ik denk dat dat blijft.'

Concordia in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers	110.637	55.000
Bezoeken online	1.000 (Picl)	2.000 (Picl) 16.000 (eigen platform)
Aantal FTE/aantal medewerkers	20.1/31	21,69/37
Aantal FTE/aantal zzp'ers	1/12	0,74/12
Aantal vrijwilligers	127	125
Realisatie budget (€)	2.798.264	2.500.000
Resultaat (€)	+ 16.818	- 75.000

Vermoedelijk verlies in 2021 (€): 127.000

IN 2001 WERD KATHRIN GINSBERG BENOEMD TOT DIRECTEUR VAN DE KUNSTUITLEEN ZEELAND. DE OPRACHT VAN DE PROVINCIE ZEELAND WAS OM DE KUNSTUITLEEN TE TRANSFORMEREN NAAR EEN CENTRUM VOOR BEELDDE KUNSTEN, VORMGEVING EN ARCHITECTUUR, RESULTEREND IN HET HUIDIGE CBK ZEELAND. GINSBERG STUDEERDE KUNSTGESCHIEDENIS AAN DE UNIVERSITEIT LEIDEN. ZIJ WAS GEDURENDE TIEN JAAR EIGENAAR VAN HET BEDRIJF LIVING ART.

'In het begin was het ook voor ons even zoeken hoe je als centrum verder gaat terwijl er grote beperkingen zijn,' vertelt Kathrin Ginsberg, terugkijkend op het coronajaar 2020. 'Ook moesten we natuurlijk omgaan met de persoonlijke ervaringen van het team, op het gebied van corona. We concludeerden in ieder geval dat we de kunstenaars concreet wilden ondersteunen, want ook voor hen vielen allerlei exposities en inkomensvormende activiteiten weg. Begin april lanceerden we daarom kunstbezorgd.nl. Voor honderd euro maken kunstenaars een kunstwerk op A4-formaat, dus passend door de brievenbus, die wij op onze website te koop aanbieden.'

'Veel kunstenaars hebben echt werk gemaakt van het pakketje met het kunstwerk, door bijvoorbeeld een persoonlijk bericht toe te voegen. Hierdoor zijn nieuwe contacten ontstaan tussen kunstenaar en koper, inclusief vervolgvorkopen. Van de kunstenaars horen we terug dat dit een welkome afwisseling is geweest in een tijd die overheerst wordt door corona. In totaal doen 77 kunstenaars mee en zijn in 2020 530 werken verkocht. De actie loopt zolang wij te maken hebben met de coronabeperkingen.'

De ontmanteling en een nieuwe toekomst

'In 2019 is Pop Down/Melt Up gestart. Dit belangrijke multidisciplinaire project markeert de huidige sloop van de kolencentrale van Borssele en op termijn de ontmanteling van de kerncentrale: een baanbrekend moment in de energie- en klimaattransitie. Het project wil laten zien welke betekenissen een ontmanteling heeft voor de toekomst. De aanpak is kritisch en creatief. Naast een documentaire van de sloop toont een atlas de fictieve toekomst van Zeeland in vier inspirerende scenario's. Het is tevens een uitnodiging aan iedereen om meerdere wegen te verkennen om nieuwe energiebronnen voor de toekomst aan te boren.'

'Met een brede groep van bestuurders, politici, ondernemers, technici, architecten, ontwerpers en kunstenaars hadden we voor de uitbraak van het coronavirus al nagedacht over die toekomstscenario's voor Zeeland. De vervolgonthoening konden vervolgens niet meer fysiek plaatsvinden. Als alternatief is gekozen voor een online werkprogramma met whiteboard-tool. Hoewel de beperkingen van digitale communicatie voelbaar zijn, zijn

we er met de partners in geslaagd de basis te leggen voor het eindproduct dat in december 2020 is gepresenteerd. De geplande brede dialoog kan nu beginnen.'

De publicatie *PD/MU - Diepe adaptatie voor een verre toekomst* neemt in het onderdeel 'Het Zeeland van nu' ook de actualiteit mee. Zo wordt de provincie Zeeland een veilige haven in tijden van urbanisatie en corona genoemd – Zeeland als een aantrekkelijk toevluchtsoord.

De noodzaak van een Cultural Board

De provincie Zeeland kent een zogeheten Economic Board, waar de culturele sector geen deel van uitmaakt. Dit gaat echter veranderen, laat Ginsberg weten: 'We hebben vanuit het culturele veld en met ondersteuning van de provincie het initiatief genomen om te komen tot een Cultural Board, een deskundig platform dat vanuit de kracht van creativiteit en verbeelding vraagstukken agendaert en samenbrengt. Deze tijd met coronabeperkingen maakt extra duidelijk hoezeer cultuur een onlosmakelijk onderdeel is van ons dagelijks bestaan. Het versterkt het bewustzijn dat we meer in gezamenlijkheid het belang van de culturele sector voor het voetlicht moeten brengen.'

'Het met elkaar oppakken van kansen lukt in Zeeland steeds beter. Zo hebben wij ons samen met poppodium De Spot, Film by the Sea, Stichting Filmalot, Muziekschool Zeeland, Zeeuwse Concertzaal en Erfgoed Zeeland sterk gemaakt voor een landelijke ontwikkelingssubsidie vanuit de culturele basisinfrastructuur. Uiteindelijk heeft het plan Nieuw Zeeuws Peil geen subsidie ontvangen, maar de minister en de provincie hebben er wel enthousiast op gereageerd.'

Inhaalslag op het gebied van sociale media

Voor CBK Zeeland is de coronacrisis een belangrijke wake-up call geweest. Op het gebied van digitalisering is een grote inhaalslag gemaakt. Ginsberg: 'Naast kunstbezorgd.nl zullen wij ook na coronatijd meer inzetten op acties via de webshop. Inmiddels zitten we proefondervindelijk op Facebook, Instagram en LinkedIn. We zullen de nieuwe band met het publiek zeker verder ontwikkelen.'

'Zelf blijf ik wel kritisch over het gebruik van digitale media. We moeten ervoor waken dat we geen bijdrage

BIJ CBK ZEELAND IN MIDDELBURG KOMEN KUNSTMINNENDE PARTIJEN SAMEN VOOR ONTMOETING EN UITWISSELING TIJDENS ONDER MEER TENTOONSTELLINGEN, WORKSHOPS EN DISCUSSIES. HET CENTRUM ONDERSTEUNT KUNSTENAARS, VORMGEVERS EN ARCHITECTEN IN HUN PROFESSIONELE ONTWIKKELING EN STIMULEERT PRODUCTIE EN ONDERLINGE SAMENWERKING. HIERBIJ RICHT CBK ZEELAND ZICH OP TRANSSECTORALE VERSTERKING EN ZORGT HET VOOR EEN OMGEVING VOOR ZOWEL ARTISTIEKE VERDIEPING ALS EXPERIMENT. WWW.CBKZEELAND.NL

leveren aan de oppervlakkige communicatie die je vaak tegenkomt. Zo hebben we onze exposities niet online gestreamd, omdat het fysieke contact tussen de kijker en de kunstwerken dan ontbreekt. Bij gesprekken ligt dit natuurlijk anders. Voor ons programma Kunstenaar 4.0 willen we bijvoorbeeld wel een digitale versie opzetten.'

CBK Zeeland heeft nog geen extra steun ontvangen om de gevolgen van de coronabeperkingen op te vangen. Het verlies in 2020 ligt rond de vijftigduizend euro, vooral ontstaan door het wegvallen van inkomsten uit dienstverlening en sponsoring. 'Voor 2021 verwacht ik niet dat we weer een dergelijk groot tekort zullen oplopen. Daar is ook geen ruimte voor,' laat Ginsberg weten. 'We gaan enkele grote projecten uitvoeren, bijvoorbeeld in het grenspark Saeftinghe waarvoor de provincie Zeeland ons een extra bedrag van 75 duizend euro heeft toegekend. Met de provincie hebben we gelukkig een goed partnerschap en kunnen we risico's voor CBK Zeeland bespreken.'

CBK Zeeland in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoeken website	-	121.808
Aantal FTE/aantal medewerkers	4/8	4/9
Aantal vrijwilligers	14	-
Realisatie budget (€)	462.692	490.783
Resultaat (€)	- 2.959	- 53.337

Vermoedelijk verlies in 2021: geen ruimte voor weer een verliesjaar

30 GEZAMENLIJK HET BELANG VAN CULTUUR VOOR HET VOETLICHT BRENGEN

IN 2018 WERD THOM AUSSEMS BESTUURDER VAN DE COÖPERATIE EMOVES IN EINDHOVEN. AL EERDER WAS HIJ BESTUURDER VAN WONINGCOÖPERATIE SINT TRUDO. AUSSEMS GELDT ALS EEN VAN DE GRONDLEGGERS VAN HET CREATIEVE STRIJP-S KWARTIER. PER 31 DECEMBER 2020 LEGDE AUSSEMS ZIJN FUNCTIE BIJ EMOVES NEER.

Een coöperatie ...

Als festivalorganisatie is Emoves uitgegroeid tot een collectief van innovatievelingen op het gebied van urban culture. Mede hierdoor kent de stad Eindhoven een groot aantal initiatieven en plekken waar de urban talentontwikkeling centraal staat. Die positie van Emoves is ook opgemerkt door de Raad voor Cultuur, die met succes adviseerde om deze jonge organisatie op te nemen in de huidige culturele basisinfrastructuur (BIS).

Voor Thom Aussems kwam dat advies niet geheel als een verrassing. Eerder analyseerde hij al dat urban culture binnen de gevestigde orde geen hoge prioriteit kende. Volgens Aussems was het daarom tijd voor verandering: minder lineair en meer do-it-yourself (DIY) vanuit de urban culture. Daarin werd Emoves uiteindelijk gevolgd door de Raad van Cultuur.

... in coronatijd

'Door mijn reizen in Azië maakte ik bij de eerste berichten over corona de vergelijking met de besmetting van de longziekte SARS in 2003. Ik ging er al snel vanuit dat ook corona ons voor lange tijd zou bezighouden,' vertelt Aussems. 'Nu hebben we als Emoves het geluk gehad dat we vanwege een verbouwing ons grote gebouw in Strijp-S niet konden gebruiken in 2020. De meeste evenementen stonden daarom voor 2021 en later gepland. Door deze pas op de plaats hebben we in 2020 geen grote risico's gelopen. Om te overleven heeft Emoves ook geen beroep hoeven te doen op steunmaatregelen en steunfondsen.'

'De coronatijd heeft ons geholpen scherper zicht te krijgen op urban culture als deel van de stedelijke cultuur. Met managers die de stedelijke binnenstad als aandachtsgebied hebben besprak ik de mogelijkheid om het centrum te verlevendigen met korte street acts. Bij de realisering ervan zag je een groot enthousiasme, ook bij de winkeliers.'

'Wat me in 2020 wel opviel is dat het voor creatieve professionals soms moeilijk is om te schakelen. Men houdt graag vast aan bestaande fysieke presentaties. Ik vind het van belang om vanuit de creatieve sector juist in coronatijd te innoveren, met name op het vlak van digitalisering. Uiteindelijk is het gelukt om met elkaar een beweging vooruit te maken. En ook na corona zal Emoves actief blijven in het digitale domein.'

Een ketensamenwerking

Als coöperatie heeft Emoves een manier van werken die recht doet aan een DIY cultuur waarin je je eigen pad moet volgen. De organisatie hanteert het principe van een ketensamenwerking: iedere organisatie in de keten – van ideevorming tot realisatie – draagt een eigen organisatorische en financiële verantwoordelijkheid. Deze partners zorgen ook voor de eigen programmering en logistiek. Daaromheen bevinden zich de leveranciers als *preferred suppliers*.

In deze opzet ontwerpt de bestuurder de architectuur waarbij de regie mede bepaald wordt door een creatieve raad. Binnen deze constructie staan er hooguit twee ondersteuners op de loonlijst en heeft Emoves verder geen personeel in dienst.

Het gevaar van coulance

Terwijl culturele instellingen blij zijn met een soepele houding van hun overheidsfinanciers als het gaat om het realiseren van prestatieafspraken, wijst Aussems op het gevaar van dergelijke coulance: 'Ambtelijke coulance moet nooit de bedrijfsvoering gaan beheersen. Je hebt duidelijke afspraken met je financiers gemaakt en als je deze door corona niet kan nakomen, moet je nieuwe afspraken maken. Je moet duidelijk maken wat je kan leveren tegen welke prijs, zonder gelijk verzeild te raken in al die bureaucratische procedures. Op die manier blijf je als culturele instelling onafhankelijk.'

'In een situatie van coulance kan die soepelheid altijd weer worden afgeschaft. Dan komt het voortbestaan van je organisatie alsnog in gevaar. Binnen de sector verschillen de meningen hierover, en directies ervaren die zogenaamde soepelheid als positief. Maar voor mij is onafhankelijkheid een belangrijk gegeven in coronatijd.'

Coöperatie als rolmodel?

Emoves heeft het jaar 2020 goed doorstaan en niet met tekorten gedraaid. De organisatie is in gereedheid gebracht om de ambities voor de periode 2021-2024 coronaproof waar te maken. Is de coöperatie met daaraan gekoppeld de ketensamenwerking een rolmodel voor de culturele sector?

DE COÖPERATIEVE VERENIGING EMOVES IS IN 2016 OPGERICHT DOOR EEN AANTAL ORGANISATIES DAT ACTIEF IS OP HET GEBIED VAN URBAN CULTURE. DE COÖPERATIE TRANSFORMEERDE VAN EEN URBAN FESTIVAL NAAR EEN EVENEMENTENPLATFORM VOOR STREET ART, DANS, MUZIEK, SPOKEN ART EN SPORT. EMOVES IS ACTIEF OP LOKAAL, NATIONAAL EN INTERNATIONAAL NIVEAU. WWW.EMOVES.NL

Aussems: 'Een rolmodel? Om een eerste reactie op die vraag te kunnen geven moet ik ook mijn eerdere ervaringen laten meewegen. Voorwaarde is dat een coöperatie in het kader van de checks-and-balances veel leden moet hebben. Bij een beperkt aantal leden lopen de functies van bestuurder, uitvoerder, toezichhouder en adviseur teveel door elkaar en loop je kans dat belangenverstremming optreedt. Ook moet je redelijk zelfstandig zijn ten opzichte van je financiers. En dat is wel een kwestie, als je weet dat culturele organisaties voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van subsidies. Ik vind dat we zeker vanwege de corona-ervaringen de gevestigde bestuursvormen kritisch tegen het licht moeten houden.'

Emoves in (corona)cijfers

	2019
Bezoekers	51.827
Online bereik	10.908.500
Realisatie budget (€)	548.534
Resultaat (€)	+ 12.357

Vermoedelijk verlies in 2020: geen

ONAFHANKELIJKHEID IS EEN BELANGRIJK GEGEVEN IN DEZE TIJD

VORMGEVER KEES BOTMAN EN REGISSEUR PIETER STELLINGWERF ZIJN DE KERN VAN DE STICHTING BUOG EN DE GELIJKNAMIGE VOF VAN WAARUIT ZIJ HUN ZAKELIJKE ACTIVITEITEN ONDERNEMEN. IN NOVEMBER 2016 KREGEN ZIJ DE FRIESE ANJER UITGEREIKT: DE OEUVREPRIJS VAN HET PRINS BERNHARD CULTUURFONDS.

Eigenzinnig, eigenwijs, eigengereid. Etiketten die Kees Botman en Pieter Stellingwerf zich niet tegen hun zin laten opplakken. Ook de coronarestricties vroegen om ongebruikelijke stappen waarbij het woord 'evenement' hun even in de weg stond. 'Maar wat is een niet-evenement?' vroeg Botman zich af. 'Uit pure recalcitrantie heb ik samen met Pieter een kunstautoroute als een soort puzzeltocht uitgedacht, die met instemming van de autoriteiten – ondanks de strenge maatregelen in mei – coronaproof kon worden gereden. Ik ergerde me aan al die geluiden dat niets kan en mag en dat we alleen maar zielig thuiszitten. Juist in deze tijd moest BUOG laten zien dat er altijd iets te bedenken is.'

BUOG ervoer de coronatijd als een geluk bij een ongeluk. Voor 2020 waren geen grote projecten gepland omdat het na achttien jaar tijd was voor rust. Om daarna, in 2021, weer met frisse moed theaterspektakels op te zetten, waaronder Woeste Gronden.

Bij grote evenementen zou BUOG in 2020 failliet gegaan zijn, omdat de projecten maar voor een deel gebaseerd zijn op lokale subsidies en opdrachten. Een belangrijk deel van de inkomsten komt uit kaartverkoop, ook komen er vaak inkomsten uit horeca. Als dat wegvalt, houdt het op. Behalve als je het via steunmaatregelen nog even kan uitzingen. BOG heeft gebruik gemaakt van de Tegemoetkoming Vaste Lasten (TVL), maar heeft zich ook ingezet voor alternatieven zoals de kunstautoroute.

Het eigenzinnige van BUOG kwam al in het begin van de samenwerking tot uiting. Tijdens de inschrijving bij de Kamer van Koophandel werd gevraagd naar de naam van de organisatie. 'Idee-fixe' was het antwoord, maar die naam bleek al te zijn geregistreerd. 'Wat doen jullie dan precies?' luidde de vraag van de loketbediende. 'We bedenken en we voeren uit,' antwoordden Botman en Stellingwerf. En wat voeren ze precies uit? Ongewone gebeurtenissen. De afkorting BUOG was geboren en werd zonder discussie direct ingeschreven.

Route2020: Cultuur in coronatijd

Botman en Stellingwerf: 'Via onze kunstautoroute, Route2020, reden groepjes van vier auto's in twee uur tijd langs veertien openbare kunstwerken. Ieder gezelschap

in een auto kreeg een digitale routekaart, headsets en een picknickmand mee. Lokale kunstenaars hebben bij de verschillende kunstwerken een unieke beleving gecreëerd, denk aan een gedicht, muziek of een klein theaterverhaal. De in totaal dertig medewerkers en vrijwilligers vingen de auto's op en startten de geluidsfragmenten.'

'Weliswaar achter de autoruit, maar je had als deelnemer wel contact met de andere auto's uit je groep. De deelnemers hebben dit 'niet-evenement' bijzonder gewaardeerd. Ook de pers heeft de nodige aandacht aan de route besteed. En wat belangrijk is: we hebben alle artiesten kunnen betalen uit de eigen inkomsten en de incidentele lokale subsidies. Vanwege de grote belangstelling is de route in juni opnieuw aangeboden. Uiteindelijk hebben tweeduizend mensen aan de kunstautoroute kunnen deelnemen.'

De verdwenen boortoren 'coronaproof'

'In coronatijd moeten we nu onze productie Woeste Gronden in opdracht van de gemeente Coevorden voorbereiden. Er komt bijvoorbeeld geen tribune. En de zitplekken worden zo gecreëerd dat de voorstelling gevolgd kan worden met inachtneming van de anderhalve meter afstand. Ook het podium zelf heeft om die reden verschillende lagen. Op deze manier weten we bijna zeker dat de voorstelling zelf kan doorgaan, met de première op 8 september.'

'Het verhaal van de voorstelling is geen fictie: op 1 december 1965 verdween een boortoren van 45 meter in de grond. We gebruiken Shakespeare's Macbeth met teksten in het Drents. Tijdens een informatieavond met tijdslots hebben enkele ooggetuigen via een videoverbinding over deze gebeurtenis verteld. Ook vroegen we ons af hoe je in deze tijd audities moet houden om tot een cast te komen. Toen vonden we de 'coronateststraat voor audities' uit: 45 presentaties en gesprekken van ieder vijftien minuten. Ook veel productievergaderingen vinden nu online plaats.'

De eerdere ervaringen met de kunstautoroute wil BUOG ook een plaats geven in de nieuwe productie. Het gaat dan vooral om het creëren van theaterbelevingen in kleinere groepen, waarin bezoekers eigen ervaringen kunnen

BUOG STAAT VOOR BEDENKERS EN UITVOERERS VAN ONGEWONE GEBEURTENISSEN. SINDS 2002 PRODUCEREN ZIJ GROOTSCHALIGE THEATEREVENEMENTEN OP LOCATIE, INTERACTIEVE TENTOONSTELLINGEN EN EVENEMENTEN – IN OPDRACHT EN GEÏNITIEERD VANUIT HET EIGEN KANTOOR IN LEEUWARDEN. IN 2019 ARRANGEERDE BUOG EEN INTERACTIEF THEATEREVENEMENT OVER DE LEGENDARISCHE MOTORRACER JACK MIDDELBURG OP HET TT CIRCUIT ASSEN. VOOR 2021 STAAT WOESTE GRONDEN GEPLAND: EEN THEATERVOORSTELLING OVER EEN VERDWENEN BOORTOREN IN COEVORDEN. WWW.BUOG.NL

inbrengen en gesprekken kunnen voeren. Zo heeft de coronatijd ook BUOG weer aangezet tot vernieuwing. In totaal zal de productie Woeste Gronden honderd medewerkers tellen met een beoogd bereik van zesduizend bezoekers.

Zelfstandigheid voorop

Beide theatermakers hebben een optimistische kijk op de toekomst. Vooral omdat cultuur en theater in coronatijd een belangrijke functie voor de mensen kunnen vervullen. Toch voelen ook Botman en Stellingwerf dat onzekerheid over bijvoorbeeld projectsubsidies nu een extra druk op hun bedrijf legt. Ook merkten ze dat procedures nog steeds traag en daarmee onaangepast zijn, waardoor snel reageren op veranderende omstandigheden wordt bemoeilijkt. Hoewel ze veel samenwerken met andere organisaties en ook partnerschappen aangaan, hechten zij zeer aan hun zelfstandigheid.

Botman: 'We streven ook niet naar fusies en gestructureerde plaatsen in kunstenplannen. Wij blijven een organisatie die per project financiering zoekt. Onze vraag blijft: wat kunnen we doen, ook al weten we dat de mogelijkheden beperkt zijn. We vinden dat de culturele sector als geheel veel meer zichtbaar moet zijn en niet moet denken in onmogelijkheden. En voor onszelf geldt: er zijn nog vele nieuwe plekken te ontdekken.'

'Desnoods neem ik er een baantje bij om zelfstandig met Kees te kunnen doorgaan,' sluit Stellingwerf af.

BUOG in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers	18.852 (Jumping Jack) 2.400 (Dochter van Martenshoek)	2000
Aantal medewerkers	2	2
Aantal zzp'ers	30	2
Aantal vrijwilligers	220	30
Realisatie budget (€)	1.400.000	16.000

Vermoedelijk verlies in 2021 (€): 80.000

FLEUR VAN MUISWINKEL IS SINDS APRIL 2020 DIRECTEUR VAN BREDAPHOTO. ZE IS OPGELEID ALS KUNSTHISTORICUS EN CURATOR, MET MASTERDIPLOMA'S VAN DE GOLDSMITH UNIVERSITY IN LONDEN EN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM. VAN MUISWINKEL ONTWIKKELDE HAAR INTERNATIONALE NETWERK ONDER MEER ALS ARTISTIEK COÖRDINATOR VAN DE CONTOUR BIËNNALE IN MECHELEN.

SINDS 2003 ORGANISEERT DE STICHTING BREDAPHOTO EEN INTERNATIONALE FOTOBİËNNALE. VAN 7 SEPTEMBER TOT 23 OKTOBER 2020 VOND DE NEGENDE EDITIE CORONAPROOF PLAATS ONDER DE TITEL 'THE BEST OF TIMES, THE WORST OF TIMES'. IN 2019 WERD EEN EUROPESE SUBSIDIE VOOR TALENTONTWIKKELING VERKREGEN EN WAS ER EEN UITWISSELING MET DE CHINESE STAD YANGZHOU. WWW.BREDAPHOTO.NL

36 WAARDEVOLLE ERVARINGEN VOOR DE TOEKOMST

Nee, op een festival mocht de afgelopen editie van BredaPhoto – de grootste fototentoonstelling van de Benelux – niet lijken. Festivals waren immers verboden. Binnen enkele maanden moest in 2020 snel geschakeld worden om BredaPhoto coronaproof te maken. Voor de net in dienst getreden directeur en het team betekende dit veel overuren draaien om de verandering handen en voeten te geven.

Fleur van Muiswinkel: 'Als je geen festival meer kan zijn, vallen verschillende activiteiten af. Denk aan live ontmoetingen, presentaties en de horecafunctie. Reizen kon ook niet meer, dus exposities die zijn samengesteld met co-curatoren uit bijvoorbeeld Dubai, Afrika of China moesten via beeldcontact ingericht worden.'

'We hebben de coronamaatregelen voor musea kunnen hanteren, door te werken met tijdslots voor exposities in onze drie binnenlocaties. In het centrum hebben we onze buitenpanelen in stand kunnen houden, maar de locaties in het creatieve Havenkwartier hebben we helaas moeten schrappen om financiële redenen.'

'Uit publiekevaluaties kwam naar voren dat de bezoekers het waardeerden dat we in Breda toch cultuurbezoeken mogelijk maakten, ook al ontbrak een festivalsfeer van napraten, hapjes en drankjes,' vertelt Van Muiswinkel verder. 'We wisten dat we een terugval in bezoek zouden krijgen ten opzichte van de 2018 editie. Toch hebben we 45 procent van het aantal bezoeken uit dat jaar kunnen realiseren.'

'Ik ben trots op het team dat de verandering goed gelukt is. Met onze ruim vijftig partners hebben we goed contact kunnen onderhouden. Deze partners inclusief sponsors zijn ons blijven ondersteunen. Al met al heeft BredaPhoto de coronatijd goed doorstaan en heeft het ons ook waardevolle ervaringen voor de toekomst gebracht.'

Digitale leercurve schoot omhoog

Hoewel de 2020 editie van BredaPhoto met aanpakken fysiek kon plaatsvinden, zijn sommige activiteiten alsnog omgezet naar een digitale versie: 'In het verleden werden onze portfolio reviews erg gewaardeerd, waarmee fotografietalenten feedback konden krijgen van experts.

Deze activiteit hebben we digitaal breed vormgegeven: op iedere zaterdag was er de mogelijkheid om online feedback te krijgen op je portfolio. Met in totaal 145 reviews, ook vanuit het buitenland, is dit een groot succes geworden. Ook in de toekomst zullen we dit belangrijke onderdeel online laten plaatsvinden.'

'Verder hebben we allerlei gesprekken zoveel mogelijk online gevoerd. Door dit soort activiteiten is onze digitale leercurve snel omhoog geschoten. Na de coronacrisis zullen we ook meer hybride werkvormen krijgen, die we nu hebben moeten leren ontwikkelen. Ook vlieguren zullen afnemen, wat uiteraard al ter discussie stond vanwege de klimaatverandering.'

Samenwerking met Noorderlicht

Terwijl de organisatie van BredaPhoto er alles aan deed om de negende editie coronaproof te realiseren, moest ook een andere teleurstelling verwerkt worden. De Raad van Cultuur oordeelde namelijk negatief over een aanvraag voor de culturele basisinfrastructuur, een aanvraag die BredaPhoto samen deed met het fotofestival Noorderlicht uit Groningen. Om hun samenwerking te versterken, werd door beide organisaties de stichting Dutch Festivals on Visual Storytelling opgericht.

'De Raad voor Cultuur miste in de aanvraag de track records van de nieuwe organisatie,' licht Van Muiswinkel toe. 'Voor ons was dat een onverwachte constatering, want ons plan was gebouwd op het idee om de ervaringen van de twee initiatiefnemers gezamenlijk uit te bouwen. En op advies van de Raad was de nieuwe overkoepelende organisatie opgericht. Het negatieve advies erkent onze posities in Breda en Groningen wel, maar verbindt daaraan geen positieve conclusie.'

Sociale media als dominante context

Binnen een week na de opening van de negende editie, beleefde BredaPhoto grote turbulentie die ook internationaal veel aandacht trok. Op internet circuleerde namelijk een petitie om de expositie Destroy My Face van fotograaf Erik Kessels te verwijderen vanwege vrouwonvriendelijkheid. Voor deze expositie bracht Kessels afdrukken van (door een algoritme geselecteerde) vrouwenportretten aan op de vloer van skatehal Pier 15.

De onherkenbare portretten van vrouwen die cosmetische chirurgie hebben ondergaan, zouden door het skaten langzaam worden beschadigd. Voor Kessels een metafoor voor de wijze waarop de samenleving omgaat met menselijke en medische waarden. En voor BredaPhoto is het als maatschappelijk betrokken organisatie van belang dat er in de samenleving over deze waarden en normen publieke debatten ontstaan.

Van Muiswinkel: 'Heel spijtig, maar tot een dialoog met de initiatiefnemers van de petitie is het niet gekomen. Nadat ze de petitie waren gestart, wilden ze niet publiekelijk het gesprek aangaan. We begrijpen dat Pier 15 mede onder druk van de eigen sponsors de foto's heeft moeten verwijderen, maar het valt wel te betreuren. Of het deels aan de gespannen sfeer in coronatijd ligt, is moeilijk te zeggen. Wel hebben we voor het eerst de negatieve kracht van sociale media ervaren en konden we door corona niet fysiek de dialoog aangaan. We hebben de conclusie getrokken dat we voortaan de mogelijke implicaties vanuit sociale media uitdrukkelijk bij onze voorbereidingen moeten betrekken. En dat geldt ook voor de implicaties vanuit het publiek. Maar een ding is zeker: we laten ons niet verleiden tot zelfcensuur.'

BredaPhoto in (corona)cijfers

	2018 (achtste biënnale)	2020 (negende biënnale, geschat)
Bezoekers	80.000	55.000
Bezoeken website	-	4.000
Aantal FTE/aantal zzp'ers	3,6/7	4/8
Aantal vrijwilligers	200	148
Realisatie budget (€)	1.474.368	1.106.561
Resultaat (€)	- 11.803	- 2.430

Vermeedelijk verlies in 2021: geen

NA DIRECTIEFUNCTIES BIJ ONDER MEER DE COÖPERATIEVE VERZEKERAAR UNIVÉ WORDT WYTZE DE VRIES IN 2014 DIRECTEUR-BESTUURDER VAN ICO IN ASSEN. DE VRIES HEEFT ONDER ANDERE EEN STUDIE RECHTEN GEVOLGD EN EEN MASTER OF BUSINESS ADMINISTRATION BEHAALD.

'Na de adrenaline die aan het begin van de coronaperiode vrijkwam, brak bij ons, en ook bij mijzelf, een vreemde periode aan. We waren elkaar even kwijt,' blikt Wytze de Vries terug.

'Eerst waren we direct aan het zoeken naar een antwoord op de coronabeperkingen. Samen met vakdocenten waren we al snel bezig met het maken van online filmpjes voor scholieren, over hoe ze zelf aan slag konden met creativiteit. Deze door de docenten gemaakte 'eigen huis en tuin'-filmpjes lieten de mogelijkheden van alle disciplines zien. Ook hebben we onze zzp-docenten aanvankelijk nog kunnen doorbetalen. Met alle medewerkers hielden we wekelijks een digitaal crisisberaad om elkaar op de hoogte te houden.'

'En toen kwam het besef dat corona ons langer in de ban zou houden. Ook daar moesten we een antwoord op vinden. Die omslag was zeker niet gemakkelijk. Terugkijkend vind ik dat het ICO er goed uitgekomen is. We hebben de mogelijkheden om online lessen te maken en door te ontwikkelen ten volle benut. De live ontmoetingen werden natuurlijk enorm gemist en zijn bovendien belangrijk om creatief en alert te blijven. In ons wekelijkse teamoverleg hebben we dat opgevangen door medewerkers bijvoorbeeld te laten vertellen over hun favoriete boek, of door gezamenlijk een zelfbedachte quiz te spelen.'

Een fusieproces in coronatijd

Al voor de coronacrisis was het ICO een fusieproces aangegaan met de provinciale instelling Kunst en Cultuur in Assen en de zusterinstelling Scala. Niet om te komen tot één werkorganisatie, maar om een bestuurlijk raamwerk te realiseren voor meer samenwerking en innovatie. Iets waar De Vries een groot voorstander van is. Maar hoe fuseer je in coronatijd?

'Juist in 2020 stond het opstellen van een visiedocument en een intentieverklaring op de agenda. Het organiseren van de betrokkenheid van de medewerkers en stakeholders is in deze coronatijd veel lastiger. Normaal gesproken kies je momenten uit waar iedereen bij elkaar komt, je elkaar leert kennen en je kunt het proces samen doorlopen. Nu lag het accent meer bij de directies en raden van toezicht. En dan ook nog eens veel schermwerk. Het is ons gelukt, maar je

merkt dat zo'n digitale aanpak al snel kan leiden tot divergeren in plaats van convergeren. Verschillen nemen dan eerder toe dan af.'

'Nu de intentieverklaring er ligt zetten we de samenwerking voort, maar de bestuurlijke fusie zelf is uitgesteld tot na corona. Een digitaal fusieproces blijft in zo'n situatie een risicovolle aangelegenheid.'

Het ICO heeft sinds zijn bestaan de nodige ervaring opgedaan met het aangaan van strategische partnerschappen. Zo is het ICO bijvoorbeeld verbonden aan Compenta, de penvoerder van het landelijke Cultuureducatie met Kwaliteit-programma dat in Drenthe de borging van cultuuronderwijs op scholen financieel ondersteunt. 'Een succesvol en efficiënt samenwerkingsverband', aldus De Vries.

De nieuwe loot

'DAF, onze Digital Art Factory, is de nieuwe loot aan de stam en zou wel eens een hele grote boom zou kunnen worden. Het is onze creatieve maak- en ontmoetingsplaats voor jongeren, gehuisvest in Assen en Gieten. In plaats van het resultaat of het eindproduct, staat het creatieve proces centraal. DAF is inmiddels ook een expertisecentrum als het gaat om de creatieve inzet van digitale technieken en werkvormen voor bijvoorbeeld het onderwijs. Juist in coronatijd is deze expertisefunctie erg belangrijk.'

Voor 2021 is een contract aangegaan met de gemeente Appingedam om ook daar een DAF in te richten. De Vries heeft grote toekomstverwachtingen voor DAF als creatieve vrijplaats voor jongeren. Maar dan moeten eerst middelen gevonden worden om de groei te financieren: 'Ondernemerschap en strategische partnerschappen zijn daarbij cruciaal. Een voorbeeld van het ondernemerschap is dat we nu virtual reality-concepten voor bedrijven en instellingen aan het ontwikkelen zijn. De opbrengst maakt het mogelijk grotere studio's en werkruimtes voor DAF te huren. Ook de mogelijkheden van sponsoring worden onderzocht.'

HET ICO IS EEN CENTRUM VOOR KUNST EN CULTUUR, ACTIEF OP HET GEBIED VAN CULTUUREDUCATIE EN -PARTICIPATIE. DE ORGANISATIE WERKT VOORNAMELIJK VOOR HET REGULIERE ONDERWIJS: ICO ADVISEERT, BIEDT HET CULTUURMENU AAN EN VERZORGT MAATWERKTRAJECTEN. DE KUNSTBENDE DRENTH EN DE DIGITAL ART FACTORY (DAF) ZIJN ONDERDEEL VAN HET ICO. HET ICO ONTVANGT STRUCTURELE SUBSIDIES VAN DE GEMEENTEN ASSEN, AA EN HUNZE EN TYNAARLO. WWW.ICO.NL

Een andere meetlat

Het ICO verwacht dat de financiële effecten van corona beperkt zullen blijven. De diensten konden voor een deel in aangepaste vorm worden voortgezet. Via nieuwsbrieven werden de stakeholders en de diverse doelgroepen op de hoogte gehouden, al zoekt de instelling wel naar meer interactieve vormen van communicatie.

Het ICO heeft geen beroep gedaan op steunmaatregelen, ook omdat ze het beperkte geld vooral aan creatieve zzp'ers gunden. Is ondernemerschap een gangbare weg? De Vries: 'Als ondernemerschap betekent dat cultuur aan de markt overgelaten moet worden, ben ik daarop tegen. Cultureel ondernemerschap dat voor cultuur kansen ziet, ook in de huidige coronatijd, daar kan ik mij wel in vinden.'

'Cultuuronderwijs voor scholen moeten we zien als een maatschappelijke waarde die vast onderdeel moet zijn van het schoolsysteem. We moeten af van de meetlat die het onderwijs dwingt om kinderen en jongeren op te leiden voor de economie, zonder de eigen ontwikkeling en unieke mogelijkheden centraal te stellen. Ik ben er niet gerust op dat dat besef na de coronacrisis definitief doorbreekt, al blijf ik wel een optimist. Het ICO wil graag samen met andere partners een nieuw paradigma voorhouden als alternatief voor de economische meetlat.'

ICO in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers/deelnemers	131.998	58.705
Aantal FTE/aantal medewerkers	11,21/18	11,3/18
Aantal FTE/aantal zzp'ers (docenten)	6,2/154	3,07/91
Realisatie budget (€)	1.454.647	1.296.831
Resultaat (€)	+ 2.506	- 15.000

Vermoedelijk verlies in 2021: waarschijnlijk gering zoals in 2020

38 MOGELIJKHEDEN VOOR ONLINE LESSEN ZIJN TEN VOLLE BENUT

ADRIANA STRATING IS VANAF 2018 DIRECTEUR-BESTUURDER VAN KUNSTLINIE ALMERE FLEVOLAND (KAF), OFTEWEL DE KUNSTLINIE. EERDER WAS ZE DIRECTIELID VAN ONDER ANDERE HET NIEUWE INSTITUUT EN DE KEESING MEDIA GROUP. NA EEN STUDIE NEDERLANDSE TAAL- EN LETTERKUNDE EN EEN KUNSTMANAGEMENT OPLEIDING, BEHAALDE STRATING IN 2001 HAAR MASTER OF BUSINESS ADMINISTRATION AAN DE ROTTERDAM SCHOOL OF MANAGEMENT VAN DE ERASMUS UNIVERSITEIT.

Dat de toekomst van culturele organisaties vooral samenhangt met de ecosystemen waarvan zij deel uitmaken, is volgens Adriana Strating alleen maar duidelijker geworden. 'Na het besef dat de coronacrisis van lange duur zal zijn, heeft de Kunstlinie zich volledig ingezet op de transformatie van onze organisatie,' licht Strating toe. 'Eerdere ideeën over onze functie voor de stad Almere kregen via experimenten concrete vormen. Het denken in termen van ecosystemen heeft ons daarbij geholpen: onderdeel zijn van netwerken, samen met anderen werken aan innovaties, en het scheppen van interne ruimte om kansen te grijpen in tijden van onzekerheid. Afscheid nemen van de traditionele marketingbenaderingen via brochures, die alles voor langere tijd vastleggen, is daarvan een onderdeel.'

Een cultureel kwartier

'Natuurlijk gaat het om overleven en waar mogelijk de crisis overbruggen, maar het belangrijkste is onze transformatie naar een cultureel kwartier geweest. Een cultureel kwartier met co-producties en co-creaties, met dwarsverbanden en cross-overs om zo een betekenisvolle ontmoetingsplaats te zijn voor stad en provincie. We hebben theatermaker Jörgen Raymann, zelf woonachtig in Almere, bijvoorbeeld ruimte kunnen bieden voor de try-outs van zijn nieuwe coronaproof programma. Ook verkennen we in deze tijd de mogelijkheden om samen te produceren met de theatergezelschappen BonteHond en Suburbia.'

'De programmering in onze kunsthall moet ook gebaseerd zijn op artistieke ideeën die in onze stad leven. Binnen het plaatselijke overleg voor culturele instellingen in Almere zwengelen we de discussie aan over nieuwe samenwerkingsvormen, ook wat faciliteiten betreft. We ervaren de situatie nu als een speciale dynamiek. De coronacrisis zorgt voor een versnelling van de realisering van plannen.'

Relatie met publiek en stad

'We hebben gemerkt dat onze actieve opstelling door het publiek gewaardeerd wordt,' vertelt Strating. 'In de zomer hebben we ons bijvoorbeeld direct aangesloten bij het maatschappelijke debat rondom de Black Lives Matter beweging. Als aanvulling op de expositie Why the Caged Birds Sing, een artistiek podium voor antiracisme-demonstranten, heeft de Kunstlinie via sociale media een online magazine en twee livestreams geproduceerd.'

'Nog voor de coronacrisis, in januari, heeft Kunstlinie een ludieke klimaatmars voor basisschoolkinderen georganiseerd. De daaraan verbonden expositie Hoogtijd(d) van fotograaf en filmmaker Kadir van Lohuizen, een co-productie met het Scheepvaartmuseum, moest door corona worden aangepast en kan nu online gevolgd worden.'

'Om de Kunstlinie coronaproof te houden, hebben we ook een eigen Outbreak Management Team ingesteld. Op deze manier kan optimaal rekening gehouden worden met de belangen van het publiek en van de medewerkers.'

'Mede door corona worden we ook geconfronteerd met de vraag in welke stad we eigenlijk willen leven. Kunnen we via cultuur de stad laten beleven, met al zijn geluiden, geuren en kleuren? En kunnen we zo bijdragen aan de community art van Almere? Als je deze weg opgaat, ligt het voor de hand dat je door een nieuwe identiteit ook nieuwe publiekstypen aantrekt. Het gevolg is dat ook bestaande samenwerkingsverbanden verder kunnen worden verdiept, bijvoorbeeld met de bibliotheek.'

Een nieuwe balans

Financieel gezien moet de Kunstlinie scherp aan de wind zeilen. Voor de coronatijd was het beleid gericht op het versterken van de exploitatie. De verliezen namen af, maar ook 2019 moest met een tekort worden afgesloten. Via eigen reserveringen kon dit worden opgevangen, maar in dat opzicht kwam de coronacrisis ongelegen.

Toch moesten hoe dan ook een aantal beleidspunten gerealiseerd worden. In de loop der jaren was namelijk een disbalans ontstaan tussen de vaste kern (van soms twintig procent) en de flexibele schil van de organisatie. Ondanks de coronacrisis streeft de Kunstlinie nu een verhouding van zeventig procent vaste kern en dertig procent flexibele schil na. Pijnlijke ingrepen waren tegelijkertijd noodzakelijk: door het wegvallen van (commerciële) evenementen moest afscheid worden genomen van vijf medewerkers.

De Kunstlinie wordt financieel gesteund door de landelijke coronamaatregelen, inclusief de matching met de gemeente Almere en de provincie Flevoland (met een totaalbedrag van ruim 400 duizend euro). De gemeente

DE KUNSTLINIE SLUIT MET HAAR PROGRAMMERING OP DE GEBIEDEN THEATER, EXPOSITIES, ARCHITECTUUR EN EDUCATIE AAN BIJ DE PLURIFORMITEIT EN DIVERSITEIT VAN DE STAD ALMERE. ZIJ BESCHIKT DAARTOE OVER EEN MULTIFUNCTIONEEL GEBOUW, ONTWORPEN DOOR DE JAPANESE ARCHITECTEN KAZUYO SEJIMA EN RYUE NISHIZAWA VAN ARCHITECTENBUREAU SANAA. HET GEBOUW HUISVEST OOK DIVERSE LOKALE CULTURELE ORGANISATIES EN FUNCTIONEERT TEvens ALS COMMERCIEEL CONGRESSENTRUM. WWW.KAF.NL

heeft tevens noodhulp geboden; de cultuurwethouder beschouwt de Kunstlinie als een deel van de vitale infrastructuur.

Gemeenschappelijke buffervorming

'Mede vanuit mijn management achtergrond verbaas ik mij over het debat rondom het aanleggen van buffers voor tijden van crises,' laat Strating weten. 'Ik snap het punt, maar ik vind het niet vanzelfsprekend dat uitsluitend buffers moeten worden aangelegd door de individuele instellingen in onze sector.'

'Vanuit het idee van een cultureel ecosysteem heb je te maken met zeer verschillende culturele instellingen. Klein en groot, productie en podium, plaatselijk, regionaal en nationaal, soms internationaal. Moeten al deze organisaties een eigen buffer aanleggen? Ik heb het idee dat het verstandiger is om aan gemeenschappelijke buffervorming te doen. Per instelling kun je dan kijken of steun uit dat gemeenschappelijke bufferfonds noodzakelijk is. Zo voorkom je dat organisaties buffers opbouwen die nauwelijks aangesproken worden. Dan blijft kostbaar geld ongebruikt, terwijl kwetsbare groepen een crisis niet overleven. Juist in deze coronatijd moeten we over dit soort zaken nadenken. Voor de toekomst moeten we hybride maatregelen nemen.'

Kunstlinie in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers	210.000	60.000
Aantal FTE/aantal	39,2/49	35,7/44
Aantal FTE/aantal zzp'ers	15/30	3/5
Aantal vrijwilligers	35	35*
Realisatie budget (€)	8.023.715	7.533.574
Resultaat (€)	- 178.127	- 329.895**

* Tot en met maart

** Exclusief mogelijke steun uit de regelingen Tegemoetkoming Vaste Lasten (TVL) en Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid (NOW)

HET BELANGRIJKSTE IS ONZE TRANSFORMATIE NAAR EEN CULTUREEL KWARTIER

BINNA CHOI IS CURATOR, SCHRIJVER EN SINDS 2008 DIRECTEUR VAN CASCO ART INSTITUTE IN UTRECHT. OOK GEEFT CHOI GASTLESSEN IN BINNEN- EN BUITENLAND. ZE WAS ONDER MEER CURATOR VAN DE ELFDE GWANGJU BIËNNALE IN 2016. IN 2004 RONDDE ZIJ HET CURATORIAL PROGRAMME VAN KUNSTENCENTRUM DE APPEL AF.

CASCO ART INSTITUTE: WORKING FOR THE COMMONS FOCUST OP DE ARTISTIEKE, INTELLECTUELE EN MAATSCHAPPELIJKE BETEKENIS VAN DE 'COMMONS'. DE COMMONS VAT CASCO OP ALS RUIMTELIJKE EN VERBEELDDE GEMEENPLAATSEN WAAR KUNSTENAARS EN HET PUBLIEK SAMENKOMEN, SAMENWERKEN EN UIT KUNNEN PUTTEN. DAT KAN GAAN OVER TASTBARE, NATUURLIJKE BRONNEN, MAAR OOK OVER CULTURELE BRONNEN ZOALS TAAL EN GEMEENSCHAP. WWW.CASCO.ART

42 JUIST NU EEN BREED PERSPECTIEF BEHOUDEN

'We hebben al vroeg besloten om geen onrealistische verwachtingen te scheppen. De coronacrisis zou naar onze inschatting namelijk tot in ieder geval eind 2020 duren, met dus minimale exposities en fysieke bijeenkomsten bij Casco. We gingen ons richten op communicatie, bemiddeling en andere experimentele projecten zonder tentoonstellingen. Een goed voorbeeld is het project Traveling Farm Museum of Forgotten Skills, dat in de Utrechtse vinexwijk Leidsche Rijn grotendeels in de buitenlucht kon plaatsvinden dankzij een flexibele en inventieve presentatievorm.'

'Traveling Farm Museum illustreert hoe het 'commonen' in de praktijk werkt, ook tijdens corona,' vertelt Choi verder. 'Een groep kunstenaars, waaronder mede-initiatiefnemer The Outsiders, en de wijkbewoners gingen samen de wijk opnieuw ontdekken. Voordat dit gebied werd ontwikkeld, was het grotendeels grasland en landbouwgebied. Met het project stellen we vragen over waar ons voedsel vandaan komt, en samen leren we ecologische manieren van leven en werken toe te passen. De basis wordt gevormd door ecologische landbouwpraktijken, de nabijheid van het omliggende land en de geschiedenis van de omgeving.'

Verdiepende focus en breed perspectief

De focus op de commons bracht in 2018 een transitieproces binnen Casco teweeg. Het stimuleren en deelnemen aan het proces van 'commoning' vraagt in de kunstpraktijken om een verbinding van de theorie met manieren van maken, onderhouden en delen – voorbij de conventies van eigenaarschap en hiërarchie. Casco wil daarin stimulerend zijn, en ook in artistieke en economische zin kennis verzamelen en delen.

Choi: 'Natuurlijk had de coronacrisis ook een impact op Casco. De openbare en fysieke bijeenkomsten die vaak zoveel betekenisvolle ervaringen opleveren, waren niet meer mogelijk. Ook zijn de fysieke internationale contacten afgenomen vanwege de reisbeperkingen, maar ik denk niet dat dit een negatieve impact zal hebben op onze internationale samenwerkingen. Bovendien heeft corona ons gedwongen om onze focus op de commons te verdiepen. En om vandaar uit nog preciezer het internationale weefsel van relaties te scheppen.'

'Ik probeer juist in coronatijd een breed perspectief te behouden, kijkend naar het volle spectrum van wat er gaande is, luisterend naar verschillende interpretaties en ervaringen. Corona werd in dat opzicht een nieuw project waarin we balanceren tussen zowel de zware focus op kwetsbaarheid en angst als het mogelijk misplaatste gevoel van eigenbelang.'

Duurzame financiering

'Vanwege het transitieproces in 2018 beleefde Casco al een crisis op financieel gebied. Substantiële financiële middelen vielen namelijk weg. Wat dat betreft was de coronacrisis geen nieuwe ervaring. We voelden dat we in 2020 in een herstelproces van de transitie verkeerden en dat we in dat proces ook naar de toekomst moesten kijken. In financieel opzicht willen we niet concurrerend zijn naar andere culturele instellingen. En ons niet baseren op het risico van wegvallende publieksinkomsten, maar steun zoeken en geven te 'commonen'. Je zoekt eerder met elkaar uit hoe iedereen zich zo goed mogelijk binnen de commons staande weet te houden, ook financieel.'

'We leerden dat allereerst het menselijke, gevarieerde ecosysteem de organisatie duurzaam maakt. We willen niet dat activiteiten geheel afhankelijk zijn van glamour, geld, vergoedingen en huur, maar gebaseerd zijn op vertrouwen, toewijding, bijdrage en mogelijkheid. Maar ook: kennis delen en samenwerken op lokaal, nationaal en internationaal niveau.'

'Arts Collaboratory is een netwerk waar we deel van uitmaken. Vanwege de coronacrisis hebben we een solidariteitsfonds van 120 duizend euro opgericht, vanuit ons collectieve budget. Het geld wordt verdeeld over 24 kunstorganisaties die vooral gevestigd zijn in het zuidelijk halfrond. We hebben daar vijfduizend euro verstrekt aan drie gemeenschappen, maar er is ook steun gegeven aan individuele kunstenaars en activisten.'

Met het reguliere budget van Casco, in belangrijke mate bestaande uit subsidies van de gemeente Utrecht en het Mondriaan Fonds, is in 2020 een aangepast inhoudelijk programma gerealiseerd. Daarnaast heeft Casco geen substantiële extra fondsen geworven.

Naar het plezier van de commons

'Als Zuid-Korea die in Nederland woont en werkt, was het voor mij waardevol om de twee nogal tegenstrijdige reacties en inzamelingsacties rondom de pandemie te zien,' reflecteert Choi. 'De liberale cultuur van individualisme en vrijheid, zoals gebouwd op de modern-koloniale geschiedenis in Europa, verergerde de situatie. De collectivistische en coöperatieve mentaliteit in Zuid-Korea maakte een meer verenigde en openbare actie mogelijk, terwijl het ook een behoorlijk onderdrukkend aspect kan hebben. Dit is volgens mij een dringende oproep dat we individualisme en collectivisme moeten verzoenen, maar niet via een wet of een bestuursorgaan.'

'En daar worden we opnieuw geconfronteerd met de commons als een belangrijk derde paradigma. De commons kunnen we zien als een consequent actieve, meervoudig geschaalde vorm van samen-zijn en samen-doen. De commons kunnen op die manier een brug zijn tussen het private en publieke, tussen het collectieve en individuele. Een brug bestaande uit de vrijwillige ethos van delen, doen en zorgzaam zijn. Om de dagelijkse praktijk, de gewoonten en het plezier van 'commoning' aan te voelen en te cultiveren, zijn kunst en cultuur de beste disciplines.'

Casco in (corona)cijfers

	2019	2020 (geschat)
Bezoekers	12.633	12.572
Bezoeken online	106.881	142.512
Aantal FTE/aantal	3/5	2,5/4
Aantal FTE/aantal zzp'ers	1,5/7	2/9
Aantal vrijwilligers	12	12
Realisatie budget (€)	341.436	363.850
Resultaat (€)	- 13.142	- 2.570

Vermoedelijk verlies in 2021: geen

Nabeschouwing

Culturele instellingen toonden veerkracht en reageerden alert

46

Tijdens de bezuinigingscrisis in 2010 zochten culturele instellingen naar manieren om een relatie aan te gaan met de samenleving. Tien jaar later werd die zoektocht een streven: ondanks de coronacrisis moest het bestaande contact met de samenleving en in het bijzonder het publiek worden vastgehouden. Online activiteiten waren een logische stap, maar ook fysieke contactmomenten bleken mogelijk – van culturele bezorgdiensten (CBK Zeeland, De Vaillant en De Domijnen) tot aan geheel nieuwe coronakunstroutes (BUOG en Tomorrow's Language).

Sommige organisaties waren digitaal al volledig ingericht op de nieuwe situatie, terwijl anderen op dat gebied een grote inhaalslag moesten maken. Soms werd zelfs vanuit een bijna onmogelijke positie geopereerd, omdat de organisatie net van start was gegaan (Het HEM). Gelukstreffers waren er ook: er was bijvoorbeeld al besloten om voor 2020 geen grote evenementen te organiseren (Emoves en BUOG) of de financiële terugval bleef beperkt vanwege een ander verdienmodel met nagenoeg geen publieksinkomsten (Casco).

Het belang van sociale media tijdens de coronacrisis zal geen verbazing wekken. Maar ook de schaduwkanten werden belicht, wanneer bijvoorbeeld online ophef ontstond over een expositie en openbaar dialoog onmogelijk was (BredaPhoto).

En laten we ondanks alle veerkracht vooral niet de belangrijkste schaduwkanten vergeten: zzp'ers zonder inkomsten, kunstenaars zonder podium, vrijwilligers die het sociale contact missen en uiteraard het wegvallen van de directe communicatie met het publiek.

De unieke verzameling van vijftien portretten laat zeven patronen zien. Patronen van hoe culturele instellingen zich in het eerste coronajaar manifesteerden. We zien van binnenuit hoe de culturele sector zich de nieuwe tijd al doende eigen maakte, waarbij ook perspectief werd gevonden door het belang van cultuur voor een samenleving die worstelde met een nieuwe realiteit. En met deze patronen kan de culturele sector leren van de voorbeelden, het eigen functioneren tegen het licht houden en niet genoemde ervaringen toevoegen aan het geschetste landschap.

1 | De coronacrisis als accelerator

In de portretten zien we een positieve impact van de coronacrisis: de versnelling van al lang gewenste veranderingen, maar waartoe het om allerlei redenen nog niet lukte. Vaak genoemd: het scheppen of versterken van een digitaal domein, met name het gebruik van contactmogelijkheden om het (nieuwe) publiek te bereiken. Learning-by-doing bleek een welkome strategie om 'het digitale domein versneld

binnen te wandelen' (De Domijnen) met 'een snel oplopende digitale leercurve' (BredaPhoto). Maar er waren ook tegengeluiden als het gaat om de persoonlijke interactie tussen het kunstwerk en het publiek, dat zich door digitale media niet laat vervangen (CBK Zeeland en Het HEM). Ook op het vlak van organisatieontwikkeling deed zich een versnelling voor, bijvoorbeeld in het zoeken van creatieve partners (Het HEM), het realiseren van op netwerken beruste ecosystemen (Kunstlinie), de reflectie op het bestaande bestuursmodel (Emoves) of de inpassing van internationale relaties in het lokale model (Casco).

2 | Kunstenaars in de frontlinie

De hardste klappen werden direct na het begin van coronacrisis geïncasseerd door creatieve zzp'ers. De belangrijkste gevolgen: wegvallende opdrachten, geen inkomsten en geen podium. Culturele instellingen hebben zich het lot van kunstenaars aangetrokken, bijvoorbeeld door een korte doorbetaling (ICO). Ook schakelden ze al snel kunstenaars in om gelijkgestemde doelen te bereiken, bijvoorbeeld door de verkoop van speciale kunstwerken (CBK Zeeland en Stadkamer) of door makers in te schakelen bij het bedenken van nieuwe interactieve vormen (Concordia en LUX). Ook bij de coronakunstroutes speelden zelfstandig werkende kunstenaars een hoofdrol, met eigen verhalen (BUOG en Tomorrow's Language) en artistieke interventies door 'cultuurguerrilla's' (De Domijnen). En binnen een week na de eerste lockdown werd al een torenconcert georganiseerd (De Vaillant). Maar hoe positief deze voorbeelden ook zijn, veel zzp'ers en kunstenaars kijken momenteel met veel onzekerheid naar de toekomst en maken zich grote zorgen om hun financiële situatie.

3 | Lokaal betrokken

Door de coronacrisis zijn de instellingen ook hun meerwaarde gaan zien als een betrokken culturele voorziening, geworteld in de eigen omgeving. Natuurlijk, ze behoren tot de lokale culturele infrastructuur die gesteund moest worden. Maar welke verbinding zijn ze praktisch aangegaan op het lokale niveau? De relatie met inwoners uit de eigen wijken werd als het ware opnieuw uitgevonden (De Domijnen en Stadkamer) of verdiende extra aandacht vanwege negatieve, stigmatiserende berichten in de media (De Vaillant). Het gaat dan niet enkel om de sociale kant, maar vooral ook om de kracht van de verbeelding binnen de eigen belevingswereld van kunstenaar én publiek. Er werd sterker aangesloten bij talenten uit de stad en het eigen centrum werd de kern van een nieuw kunstkwartier (Kunstlinie). Ook werd de eigen lokale gemeenschap gevraagd mee te denken over coronaproof initiatieven (HipHopHuis).

47

4 | Steun van de overheid

Positief zijn de culturele instellingen over de steunmaatregelen, vaak in de vorm van een matching tussen de verschillende overheidslagen. Wat in ieder geval van belang is geweest, is dat de directies nauw contact onderhielden met hun directe financiers: de gemeente, en in een enkel geval de provincie, het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) of de landelijke fondsen. Soms kregen organisaties te maken met vertraging bij het toekennen van subsidies, omdat bureaucratische procedures niet berekend waren op versnelling in de toewijzing (BUOG). Er zijn ook waarschuwingen te horen: ambtelijke soepelheid in het nakomen van subsidievoorwaarden kan op een dag omslaan en de zelfstandigheid van de eigen organisatie verzwakken (Emoves). En een vaak gehoorde vraag: hoe ver gaat het mijn organisatie als de gemeente in de komende tijd moet bezuinigen?

5 | Financieel: het is goed gegaan, maar voor hoelang?

De culturele instellingen die 2019 met een positief resultaat konden afsluiten, kwamen voor 2020 uit op een vermoedelijk verlies, soms uitlopend op een tekort van meer dan een halve ton in 2021 (Stadkamer en CBK Zeeland). Het aanbieden van alternatieve diensten via bijvoorbeeld streaming zorgde niet voor een substantiële inkomstenbron. Deels kunnen de verliezen opgevangen worden door interne reserveringen, maar alom is de verwachting dat het einde daarvan in zicht is. Voor structureel gesubsidieerde organisaties zijn de wegvallende inkomsten in belangrijke mate gecompenseerd door steunmaatregelen van de overheden en fondsen. Voor projectorganisaties (BUOG, Tomorrow's Language en deels ook Emoves) breken extra onzekere tijden aan, voor zover zij in belangrijke mate afhankelijk zijn van tijdelijke financieringen. Ook dienden innovaties zich aan in coronatijd. Het kan dan gaan om een nieuw verdienmodel op basis van diversiteit in betaling voor dezelfde dienst (HipHopHuis) of het versterken van het zelfverdienend vermogen door nieuwe markttransacties (Het HEM).

Of organisaties 2021 overleven zal opnieuw afhangen van de mate waarin overheden steun verlenen, zo is de centrale gedachte. In dat verband heeft ook het begrip 'dashboard' zijn toepassing in de culturele sector gevonden om tijdig te kunnen ingrijpen (De Domijnen).

De grotere instellingen hebben alle reden om zeer bezorgd te zijn over de financiële continuïteit. Voor dit jaar worden verliezen ingeschat van zo'n 127 duizend euro tot 240 duizend euro.

6 | Het culturele landschap is hybride

Hybride staat voor ongelijksoortige vermengingen en kruisingen. Het is ook een begrip dat in vele portretten terugkomt. Mede door de relatie tussen fysiek en

digitaal ontstaan hybride kunstvormen of wordt die vermenging zelfs als experiment voorgeschreven om tot nieuwe presentaties te komen (Concordia). Het gebruik van het begrip hybride wil ook zeggen dat processen en vormen niet bij voorbaat vastliggen en dat de culturele sector open moet staan voor nieuwe kunstpraktijken (Kunstlinie) die mede door de inschakeling van de eigen communities ontstaan (HipHopHuis). De vermenging offline en online veroorzaakt ook hybride organisatievormen, zowel intern als extern (Stadkamer). Met het toetreden van urban instellingen tot de culturele basisinfrastructuur (HipHopHuis, Emoves), hebben de Raad voor Cultuur en de minister van OCW oog gehad voor deze hybriditeit. Van een andere orde, maar ook gekoppeld aan hybriditeit, is de plek die de commons innemen en waar een sterke gezamenlijkheid van kunstenaars en deelnemers leidt tot nieuwe samenwerkingsvormen (Casco).

7 | De toekomst tegemoet

Onzekerheid. Een woord dat nauw verbonden is met het eerste coronajaar.

Wat betekent dan de vraag hoe de toekomst tegemoet getreden wordt?

Over financiële onzekerheden is al gesproken en ook de opkomende hybriditeit is genoemd. De geportretteerde culturele instellingen zijn eerder optimistisch dan pessimistisch. Nieuw elan is ook te ontdekken bij het uitzetten van een landelijk net van hubs voor film- en beeldeducatie (LUX). En als het om onderlinge relaties gaat en verbindingen met niet-culturele actoren, is dan het denken in ecosystemen te verkiezen boven de eigen, begrensde posities (Kunstlinie)? Nieuwe projecten zijn mede vanwege de coronacrisis naar voren geschoven, en zijn bijvoorbeeld op de toekomst gericht vanuit het digitale domein (ICO).

Ook op organisatieniveau zijn er ontwikkelingen aan de gang die door de coronacrisis een extra dimensie krijgen. Culturele instellingen kunnen bijvoorbeeld een grotere impact hebben als ze inzetten op ketensamenwerking, waarbij iedere partner zelfstandig is maar in netwerkverband programmeert en kennis deelt (Emoves). En ook relevant voor samenwerking in de nabije toekomst: waarom zo nodig per instelling een financiële buffer aanleggen, terwijl het geld misschien acuut nodig is bij een collega-instelling (Kunstlinie)? De sociale aspecten van de coronacrisis zijn in de media vaak aan bod geweest. Idealiter hebben culturele instellingen daar lering uitgetrokken en werken ze nog harder dan voorheen aan de inclusieve samenleving (De Vaillant).

En ondanks alle belemmeringen en tegenslagen vonden organisaties ook de energie om de betekenis van de Black Lives Matter-beweging actief te ondersteunen, als een urgent signaal vanuit het verleden naar een toekomst zonder discriminatie en racisme (HipHopHuis en Kunstlinie). Ook dat vond plaats in het coronajaar 2020.

Fotografie

De Vaillant
Jurriaan Brobbel

Fotografie portretten
Michel Groen

Het HEM
Nina Albada Jelgersma

Foto omslag
Remco Koers

De Domijnen
Rob Nijpels

Tomorrow's Language
Robert Mulder

BredaPhoto
Mary Sibande

ICO
Leen Rombout

Kunstlinie
Tomek Dersu Aaron

Casco Art Institute
Haemil Choi

De publicatie Cultuur in tijden van corona: Vijftien portretten van culturele instellingen in het jaar 2020 is verschenen met steun van het BNG Cultuurfonds. Naar een idee van ASOM, de Boekmanstichting en Casco Art Institute: Working for the Commons.

Teksten: Giep Hagoort, Jan Jaap Knol, Erik Uitenbogaard en Sabine Zwart
Eindredactie: Sabine Zwart
Vormgeving: Bertine Colsen
Druk: Opmeer *papier pixels projecten*

© 2021 ASOM, BNG Cultuurfonds, Boekmanstichting en Casco Art Institute: Working for the Commons

BNG Cultuurfonds
Koninginnegracht 2
Postbus 30305
2500 GH Den Haag
Telefoon 070 3750 523
cultuurfonds@bngbank.nl
www.bngbank.nl